

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 2 **1936**

VIIETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

H. KRUS
PEATOIMETAJA

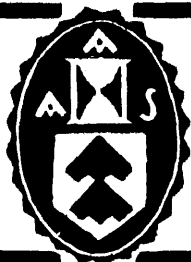
O. LIIV / M. SCHMIEDENELM
H. SEPP / P. TARVEL

SISU:

	Lk.
Baltlaste läänid ja donatsioonid Soomes XVII sajandi alul. Arvi Korhonen	49
Eesti majanduslikke mõjusid Soomes vanemal keskajal. V. Voionmaa	56
Uusi andmeid eesti vanima raamatu ajaloo kohta. G. Mickwitz . .	62
Venemaa Balkani-poliitika Balkani sõdade ajastul (okt. 1912 kuni okt. 1913). H. Fischer	65
Akadeemiline Ajaloo-Selts 1935./36. tegevusaastal. M. Sorgsepp .	83
Teised Eesti-Soome ajaloolaste päevad. E. Blumfeldt	90
Varia	94

AJALOOLINE AJAKIRI

1936

N° 2

II VEERAND

TARTU

Baltlaste läänid ja donatsioonid Soomes XVII sajandi alul*).

Liivimaa orduriigi kokkuvarisemine võitluses venelastega XVI sajandi keskpaiku põhjustas täieliku muutuse Põhja-Euroopa riiklikus süsteemis. Soomes andsid selle muutuse tagajärjed ennast eriti selgelt tunda. Rootsi-Soome riiki ähvardav sissepiiratus Vene ja Taani poolt näis kokku jooksvat Soome lahe lõunakaldal. Kui Eerik XIV-nda algatusel astuti võitlusse selle ohu tõrjumiseks, sattus Soome poliitilise tormikeskuse otsesse naabruse terveks ajaks, mil võitlus käis Liivimaa orduriigi pärandi ümber. Sellest alates sai Soomest sõja toetus- ja varustus-maaala, mis pidi kandma palju suuremat koormatust kui riigi teine pool — Rootsi. Balti sõjaväeljade läheduse tõttu soome sõjaväge tarvitati seal suhteliselt rohkem kui rootsi oma niihästi operatiivse kui garnisoniväe moodustamiseks. Sel põhjusel toimus sõjaväkke võtmine siin palju halastamatumalt kui Rootsis. Ka majanduslikult lahinguväeljade lähedus kurnas Soomet enam, kuna siia õige sageli sõjaväge korterisse paigutati talupoegade elatada, pealegi sõjaväe ja nende ülemuste küütimine ning moonastamine peletas elanikud eemale peateede juurest, nii et need maaalad ähvardasid tühjaks jääda, ühtlasi nõuti siin ka sõjaliseks otstarbeks lisamaksusid. Kui võitlus parajasti oli kõige raskem, sai Soome kõigele muule lisaks koormise, millest ähvardas kujuneda tõsine sotsiaalne hädaoht. XVII sajandi alul anti nimelt Soomes lääne nii paljudele baltlasist aadlimeestele ja sõduritele, et omamaa aadel hakkas selle kõrval jääma varju. Talupojad märkasid varsti, et nende üle valit-

*) Hiljemini laiaulatuslikuma teosena ilmuva uurimuse referaat, mis esitati ettekandena II Eesti-Soome ajaloolaste päevaldel Helsingis 1. VI 1936.

sesid võõrad härrad, kes oma endiste harjumuste kohaselt püüdsid tarvitusele võtta siin enne peaaegu tundmatuid talitusviise.

Eerik XIV-nda, Johann III-nda ning Sigismundi ajal olid läänid baltlastele harvad erandjuhtumid, ja ka siis jättis kuningas enesele õiguse vahetada lään tagasi riigile Baltimail antava hüvituse vastu. Nähtavasti olid ka baltlastele enestele Soome olud liiga võõrad, et nad meelsasti siia elama ei jäänud.

Karl IX-nda ajal toimus järsk muutus ja Soome suundus päris läänimeeste vool. Selle põhjustas sõjapoliitilises olukorras valitsev murranguajastu, mis äkki muutis suure hulga Balti aadliperekondi kodutuks ja vaeseks. Mõne aastaga olid riiklikud võimusuhted kõikunud ühest äärmusest teise ja ajanud suurema osa Balti aadlikke maapakku. 1600. a. lõpul ja 1601. a. alul õnnestus Karl IX-ndal vallutada Poolale kuuluva Liivimaa peaaegu täielikult kuni Väina jõeni. Kuna ta oma propagandas osavalt kasutas rahulolematust, mille mõned Poola valitsuse korraldused olid äraianud, sai ta suurema osa Liivimaa aadlit oma poole. Need aga, kas jäid Poolale truuks, olid sunnitud põgenema Riiga ning Kuramaale ja kuningas Karl hakkas läänitama nende maid oma poolehoidjatele. Kuid õnn pöördus varsti. Suvel 1601 olid poolakad võimelised algatama nii võimast vasturünnakut, et kuningas Karl pidi oma sõjaväe ja poolehoidjatega taganema. Varsti olid poolakad võinud terve Liivimaa, osa Eestimaastki ja näisid tõukavat Rootsi-Soome sõjaväe merre. Nüüd jäid Karl IX-ndaga liitunud Balti aadlikud nagu kalad kuivale: Liivimaal asuvad mõisad ning varandused olid kaotatud ja meelsemuutus ning Poola poole üleminek ei tulnud enam arvesse. Osa Eestimaadki oli kaotatud ja ühtlasi mõned sealset aadlist olid sattunud pagulaste olukorda. Ka mujal Eestimaal olid mõisnikud kannatanud suuri kahjusid poolakate rüüsteretkede tõttu. Kõigele lisaks oli 1601. a. täieline ikaldus ja järgmisel aastal kohutav näljahäda. Pagulaste hulgas oli muidugi puudus kõige suurem. Kõik lootused sõjaõnne pöördumisele osutusid petlikeks. 1605. a. lõppes Kirchholmi lahingu masendava kaotusega ja kaks aastat hiljemini üritatud katse vallutada Riiga ebaõnnestus täielikult. Kui 1609. a. alates Karl IX-nda ja Sigismundi vaheline võitlus siirdus Vene alale, siis oli Rootsiga liitunud Balti aadel mõistetud kaotama hulgaks ajaks igasuguse lootuse saada hüvitust omal maal. Kuna Eestimaagi oli suuremalt jaolt hävitatud, vajas ka sealne aadel abi. Peaaegu terve Rootsi poole siirdunud Balti aadli ülalpidamine ja tasu pidi seetõttu korraldatama riigi vanade keskosade arvel.

Õeldagu Balti aadli kohta mistahes, seda peab igatahes mõnna, et tal ei puudunud algatusvõime ega energia, mis puutub oma hüvede eest hoolitsemisse. Näitena sellest, kuidas nad niisuguseski kimbatuuses haarasid ka kõige kaugemast õlekõrrest, võiks mainida, et üks Balti emigrant püüdis viia oma seisusekaaslaste küsimuse tervikuna

Saksa kuurvürstidekolleegiumi ette ja et keegi teine omakorda hankis Brandenburgi kuurvürstilt soovitud Poola kuningale. Kõige käepärasem oli siiski apelleerida Rootsi valitsusele, kelle poole siirdumine oli nende õnnetuse otsesed põhjusi. Seda abinõu tarvitati ka rohkesti. Nii Karl IX kui teda esindavad sõjaväe- ja tsiviilametnikud pidid vastu võtma suurel hulgal abi paluvaid Balti aadlimehi ja nende naise ning leski. Mitmesugustel põhjustel oli Karl IX sunnitud hoolitsema selle oma poolehoidjate ringkonna eest. Kõigepealt oli poliitiliselt tähtis näidata, et Rootsi ei jäta oma pooldajaid hätta. Teiseks: sõjaväelisel peeti Balti aadlit esmajärguliseks materjaliks, kellest koostatud ratsavägi leiti olevat palju parem kui soomlasist või rootslasist. Karl IX ise oli rohkem agitaator kui sõjaväe organiseerija ja väejuht. Valjud noomitused olid tema ainuke sõjaväeline kasvatusmeetod, kuid positiivseks rakendavaks tööks oma sõjaväe organisatsiooni ja taktika arendamiseks oli ta võimetu. Kuid süü oma sõjalistes ebaõnnestumistes ta veeretab järjekindlalt oma väejuhtidele ja sõduritele, jõudes lõpuks sellise järelduseni, et kodumaa sõjaväelased ei ole arenemisvõimelised ja et tähtsamaks sõjaliseks operatsiooniks tuleb tarvitada välismaa palgalist sõjaväge: esmajoones sakslasi, šotlasi ja prantslasi. See on selgesti näha ka sellest, et 1610. a. ta sõlmis harilikust erinevad lepingud kolme Balti ratsakompanii palkamisel. Igas kompaniis pidi olema 200 hobust ja iga hobuse kohta lubas ta 100-taalrilise lääni Soomest. Kui Soome talupojad katsusid ise pääseda ratsateenistusse, et vältida sel teel võõraste läänihärrade alla sattumist, keelas kuningas selle, öeldes kategooriliselt: „Talupoeg jäägu talupojaks ning maksu oma maksud ja aadlimees (hofman) ratsutagu maksude ning läänituste eest.“

Rootsi valitsus pidi nii korraldama, et kas Rootsist või Soomest maksti kõik Balti aadlikele palgad, pensionid, lisatasud ja hüvitused Poolas kaotatud mõisade eest. Riigi vaesuse tõttu ja riigimajanduse olles naturaalmajanduse alusel ei olnud teist abinõu kui korraldada see läänituste näol. Oma lähedase asendi tõttu sai Soome tol korral selleks maalaks, millest donatsioone anti.

Alates 1602. aastast nende läänide arv ja ulatus järjest kasvas ja neid annetas mitte ainult kuningas, vaid seda tegid kuninga parastisele kinnitamisele lootes ka kõrgemad sõjaväe- ja tsiviilametnikud. 1604. a. oli lääninimistute järgi Soomes 41 lääni Baltimaalt pärinevate isikute valduses, nii et nende kätte oli langenud umb. 2500 talu. 1605. a. läänituste arv ei tõusnud, sest sõja suhtes olid väljavaated head, loodeti varsti vallutada Liivimaa. Kui need lootused nurjusid, jätkus läänituste jagamine 1606. a. endisest hoogsamalt. Siis hinnati kõigi soomlaste ja rootslaste valdamisel olevate läänide tulu kokku 17 700 hõbetaalrile ja baltlaste tulu 12 900 hõbetaalrit. Nii oli võõras element pääsemas omamaalastega samale tasemele. 1608. a. oli balti läänimeeste arv tõusnud juba 62-ni ja nende läänide ulatus

umb. 3100 taluni. Olen leidnud, et Karl IX-nda ja Gustav II Adolphi ajal said lääne kokku 150 baltlast, Siia ei ole kaasa arvatud see suur hulk balti ratsaväelasi, kes said siit ühe või kahe aasta kestel donatsioone meenufavaid palku. Nagu sellest selgub, saab balti aadli kohta Soome allikaist eriti rohkesti andmeid, mis täidavad genealoogilises kirjanduses leiduvad lüngad.

Neid lääne peeti Soome foogti arvetes erilise rühmana „liivimaalaste läänid“. Tõepoolest oli aga see rühm oma koosseisult õige heterogeenne. Alul olid emigreerunud Liivimaalt pärit olevad isikud kaaluvas enamuses. Kuid hiljemini kasvas selle kõrval pea-aegu samarohkearvuliseks Eestimaa aadel, kellele tuli tasuda palka ja võlga ja kes oma suurte teenete eest nõudsid lääne. Kuid sellesse rühma loeti Johann III-nda ajal ka Eestimaale siirdunud venelased. Leiame liivimaalaste hulgas Soomes neli Baranoffi, kaks Nasakini ning Golawitzi, Putiloffi ja Rosladini. Rohkesti Rootsi sõjaväes teenivad šotlasi hakati Soomes lugema liivimaalasteks. Neist võiks mainida mõned nimed nagu Arbuthnoth, Cobron, Forbus, Gilthrist, Guthie, Muir, Richertson, Ruthwen ja Skott. Mitmel juhul need isikud olid küll abielude j. m. kaudu liitunud balti aadliga.

Tingimused baltlastele antud läänidega seoses olid nii mitmesugused, et ainult mõni üksik feodaalõiguses tuntud variant jäi tarvitamata. Järgnevas pööran tähelepanu ainult läänituse peavorimidele.

Igaveseks omanduseks ja täieliste aadliõigustega (frälse-rälss) antud läänid või donatsioonid esinesid suhteliselt harva, kuigi Soome elama asunud aadlikud ise püüdsid saada lääne nende kõige soodsamate tingimustega. Rälssi-õiguste saamist kergendas alul asjaolu, et hertsog Karl arveteõiendamisel oli tagandanud rea Soome aadlikke nende rälssi-aladelt ja siis mõnevõrra jagas neid maid baltlastele. Valitsuse ettevaatlikkust rälssi-õiguste andmises võib näha ka sellest, et osa neist anti ainult lääni saaja või ka selle naise eluajaks. Maksuvabad läänid said järgmised perekonnad: Arbutnoth, Baranoff, Berndes, Cobron, Dellwig, Fegesack, Gilthrist, Golawitz, Grothusen, Grull, Guthrie, Hastfer, Jordan, Krüdener, Kubich, Lewold, Lode, Metstake, Nasakin, von der Pahlen, Plather, Plagman, Reckenberg, Rehbinder, Schrapfer, Sekler, Schultz, Stilken, Wittenberg, Wrangel ja Wrede. Kuigi donatsioone esines ainult umb. 15% läänide üldarvust, oli neil siiski faktiliselt õige suur tähtsus. Seda näitab juba see, et loendatud nimedest kohtame mitmeid tähtsal kohal Soome ajaloos.

Kaalukas enamikus olid tingimisi antud läänitused mitmesuguste õiguste ja kohustustega. Selgesti ilmneb valitsuse püüd pidada neid läänitusi ajutiseks korralduseks. Niikaua kui veel loodeti sõjaõnne pöördumist, said mitmed baltlased kasutamiseks lääne Soomes kuni nad saavad tagasi oma endised mõisad Liivimaal. See tingimus oli aga ebakindel nii andjale kui vastuvõtjale. Sellest oleneski, et kõige

üldisemaks läänituse vormiks sai eluaegne lään. Tavaliselt neil juhtudel saadi läänitus vastuvõtja ja ka tema naise eluajaks. Laenu või saada oleva palga tagatiseks antud läänitus loeti maksvaks kuni kroonu vastavad võlakohustused olid tagasi makstud, või teatud aastaks, mille jooksul laenu loeti kustutatuks. Paljud läänid nimelt olid antud just ratsateenistuse vastu ja kasutamiseks ainult seni kui teenistust sooritati. Iga ratsahobuse kohta arvestati 100—150 taalri sissetulek maksude näol. Sel teel tekkis Soome eriline ratsaväelaste seisus. Talupojad said ratsateenistuse eest maksuvabaduse kõige rohkem 30 taalri ulatuses. Omamaa aadel oli kohustatud andma ratsaväelasi maksusissetuleku iga algava 400 taalri pealt; sinna polnud kaasa arvatud teisi tulusid peale korraliste aastamaksude. Valitsus valvas hoolsalt, et ratsateenistustingimused, mis ühel või teisel kujul kuulusid peaaegu kõigi läänituste juurde, saaksid tõepoolest täidetud. Arvatavasti just sellepärast määrati 1608. a. Soomes lääne saanud balti ratsaväele ratsameistriks Fromhold Patkul. 1610. a. oli neid ratsameistreid kolm, Henrik Reh binder, Reinhold Buxhöfden ning Fromhold Patkul. Ainult mõnedele vaestele leskedele ja vana-kestele tagati ratsateenistusvabadus.

Harilikku lääni ja donatsiooni puhul olid õigused õige mitmesugused. Omanik oli õigustatud saama oma lääniala talupoegadelt muidu riigile kuuluvaid korralisi maksusid. Riik jättis enesele õiguse võtta erakorralisi maksusid ja koguda sõjaväge. Nende talupoegade olukord selle kaudu palju ei muutunud, sest polnud ju olulist tähtsust, kes korralised maksud sisse kasseeris. Donatsioonide juurde seevastu kuulus harilikult õigus kõigi maksude ja koormiste pealepanemiseks, ja ka sõduriksvõtmine ei toimunud donatsioonides tavalise kombe järgi. Riik kaotas neil juhtudel peaaegu täiesti kontakti talupoegade ja asemele tuli läänihärra. Peaaegu kõik läänitused sisaldasid alguses siiski tingimuse, et valitsejavahetuse puhul neile tuli hankida uue valitseja kinnitus, konfirmatsioon.

Läänide suurus oli väga erinev. Sissetulekud väiksemaist läänidest olid ainult mõned kümned taalrid ja neisse kuulus üksikuid talupoegi. Suuremad koosnesid koguni kihelkondadest ja andsid maksude näol tuhandeid taalreid. Läänitusürikute koostamisel kiirustati sageli nii, et ei olnud mahti hankida selgust sellest, mida õieti vastav lään sisaldas. Vahel määrati lääni suurus ainult rahas ette ja vastav foogt pidi siis sobivast kohast lääni kätte näitama. Vahel jälle läänitati kusagilt maaalalt üldjoontes kõik, mis seal oli läänitamata. Tuli ette niisuguseid juhuseid, et sama maaala anti mitmele isikule. Kuid alati polnud kindel, et läänitusüriku saaja ka suuremate raskusteta lääni kätte sai. Kuna Soome foogtid pidid hoolitsema tähtsate maksude j. m. s. ka oma sõjaväe ülalpidamise eest, siis olid nad eriti tõrksad vähendama maksusissetulekuid ja vahel, kui üriku esitaja paistis olevat vähem mõjuvõimas isik, keeldusid nad andmast lääni

oma maaalalt. Valitsus pidi seepärast baltlastele kaasa andma erilisi protektsioonikirju, kuid siiski mõned kirjalikult tagatud läänid jäid tegelikult andmata.

Suurem osa läänide saajaist jäi ka edaspidi elama Soome lahest lõuna poole ja Soomes saadud läänid olid neile ainult tuluaallikaks ning peatuskohaks. Kuna nad pidid siit üle mere Eestimaale transportima Soomest saadud tulud, loodusprodukte jne., siis oli neile loomulikult kasulikum lään Soome lõunaosades. See oli aga valitsuse huvidega vastuolus. Tallinna ja Narva garnisone tuli enamasti üleval pidada Soome panismaksudega ja transport lõunarannikul asu- vast foogtkonnast oli kergem, seepärast katsus valitsus hoida neid oma valduses. Mitmel puhul m. s. a. 1608 ja 1614 andis valitsus määruse, et Raasepori, Porvoo ja Kyminkartano maakondade mak- sud tuleb reserveerida Tallinna ja Narva jaoks. Baltlased pidid leppima läänidega Sise-Soomest põhja poole kuni Rautalampini. Täiesti vabaks sellest võõrast elemendist, mille tulekut peeti kõikjal nuhtluseks, jäid ainult Pohjanmaa ja Karjala, kui mitte arvestada üht juhuslikku erandit. Valitsus polnud siiski suuteline jääma oma määruste juurde. Terve Raasepori maakond läänitati krahv Mauri Lejonhuvudile ja Porvoo maakonnas said baltlased nii rohkesti läänitusi, eriti aga donatsioonide, et parim osa sellest kuulus neile. Ka Kyminkartano ümbruskonnas sattusid mõned väga suured läänid baltlaste kätte.

Enamasti baltlased rahuldusid läänide kasutamisel ainult sellega, et nad maksud sisse kasseerisid ega polnud siis talupoegadega roh- kem kokkupuutes. Kasseerimine toimus ka enamasti asjuri või foogti kaudu. Maksude sissenõudmine ja nende üle mere toimetamine teki- tas üsna elava liiklemise Soome lahel. Talupojad pidid maksud toimetama mereranda, kus baltlased püüdsid sundida rannikurahvast transportima saadud andameid üle mere. Valitsus andis küll mõningaid määrusi sel puhul esinevate kuritarvituste takistamiseks, kuid on küsitav, kas see aitas. Edasi oli kombeks, et mujal elavad läänihärrad muretsesid endile Soomes mõne väikese maja, kus nad võisid peatuda siia sõites.

Pikemaks ajaks jäi Soome elama ja ehitas siia ühe või rohkem mõisu („sätereid“) vähe üle 30 balti aadlimehe kõigist neist, kes said läänitusi Karl IX-nda ja Gustav II Adolphi ajal. Asudes põlluharimisele hakkasid nad mõisade ümbruskonnast elavaid talupoegi taludest minema kihutama, et liita nende põlde mõisaväljadega. Samuti oli mõisnikkude huvides muuta talupoegade maksusüsteemi. Kuna tol ajal Soome talupojad olid kohustatud riigile tegema ainult 6 teopäeva ja mõningail erandjuhtudel 12 teopäeva aastas, siis polnud sellest balti tüüpi mõisamajapidamisele palju kasu. Baltimaadest töölisi üle tuua ei saadud, sest sealsed mõisad kannatasid tööjõu puuduse all. Seepärast hakkasid balti mõisnikud Soomes mitmeti suurendama oma

talupoegade teopäevade arvu ja teisigi kohustusi. Mõnel juhul donatsiooni juurde kuuluvas õiguses nõuda erakorralisi makse võis näha mingisugust õiguslikku alust sellisele toimumisviisile. Tegelikult kohustuste ja maksude muutmine ning suurendamine oli seadusevastane. Talupojad hakkasid oma esindajate ja asjurit kaudu esitama valitsusele nii rohkesti kaebusi uute härrade vastu, et paratamatult pidi märgatama läänituspoliitikas tehtud suuri vigu. Valitsuse samud nende kaebuste puhul olid siiski õige passiivsed. Talupoegade katsed alamkohtus õigust leida jäid enamasti asjatuks. Kaebuste puhul valitsus ähvardas läänide äravõtmisega, kuid ilma tagajärgedeta. Pole teada ühtki juhtu, et lään oleks baltlasest omanikult ära võetud vägivalda ja ülekohtu tarvitamise pärast. 1613. a. talupoegade kasuks antud kaitsekiri jäi seepärast ilma mõjuta. 1616. a. korraldatud suur revisjon Soomes jäi baltlaste omavoli suhtes täiesti pealiskaudseks ja mõjutuks. Talupojad pidid korduvate kaebuste kõrval leiutama teisi abinõusid enesekaitseks. Üks kindlmaid oli ratsateenistusse astumine, sest ratsaväelase talu sai maksuvabaks ja läänihärral polnud sellega peaaegu midagi tegemist. XVII sajandi alul Soome ratsaväe kiire suurenemine, kuigi see oli vabatahtlik väeteenistus, olenes osalt just sellest, et talupojad sel teel püüdsid pääseda võõraste läänihärrade orjusest.

Talupoegade kaebused mõjusid kaasa, et Gustav II Adolfi ajal baltlaste lääne hakati tagasi nõudma riigile. Kuid selleks oli ka teisi põhjusi. Kui Gustav II Adolf hakkas arendama oma sõjaväge võimeliseks lahendama oma suuri välispoliitilisi ülesandeid, siis olid Soome maksutulud tarvilikud sõjaväe vajaduste rahuldamiseks. Teiselt poolt stabiliseerunud sõjapoliitiline olukord Baltimaades ja asjaolu, et XVII sajandi 20-ndail aastail Liivimaa allutati Rootsile, võimaldas vähemalt osa balti aadlikke Soomest välja paigutada. 1613. ja 1627. a. tühistati siin rohkesti baltlaste läänitusi. Vastavalt võib märgata, et nende arv kasvab Eesti- ja Liivimaal. Kuid peale Gustav Adolfi ajastut jäi siiski balti aadlikke Soome mõisnikkudeks kenake arv, umb. 20 sugukonda. Nende hulk suurenes hiljemini, XVII sajandil veel selle kaudu, et Soomes ohvitseride ja ametnikkudena teeninud aadlimeestele anti siin uusi lääne. Eriti siirdus sel teel Soome sõjaväelaste perekondi. Juba XVII sajandi 40-ndail aastail kaebas üks soome ohvitser, et kohalik element ei näi enam sõjaväes edasi jõudvat, kuna baltlased suruvat end kõikjale ette. Kui ainult üks neist pääseb mõnda Soome rügementi ohvitseriks, veab ta sinna pika-peale terve oma sugukonna järele. Kuigi nii need baltlased asusid jäädavalt Soome elama, säilitasid nad siiski imesteldava visadusega oma erilme. Rootsi kirjanik Gjørwelli järgi võis veel XVIII sajandi keskel märgata nende mõtlemis- ja eluviiside erinevust teistest.

Eriti raske on rahuldavalt vastata küsimusele, milline mõju oli balti elemendil Soome majanduslikule, sotsiaalsele ja hariduslikule

arengule. Kuna baltlased alles teise või veel hilisema generatsiooni ajal, abielude kaudu lähenesid kohalikule elemendile, jäi nende hariduslik mõju vähemalt algaegadel üsna väikeseks. Palju rohkem jälgi on see jätnud majanduslikku ja ühiskondlikku ellu, kuid neid mõjusid on raske eraldada samasugustest teisi teid tulnud mõjustustest. Tähelepanav on, et Soome oma aadel, juba enne balti elemendi siia siirdumist, Eesti- ja Liivimaal sõjaväeteenistuses olles ning siin administratiivseid ülesandeid täites ja ka abielude kaudu tutvus Balti mõisamajandusega ja hakkas vähemalt mõnevõrra sellest eeskuju võtma. Ja juba üsna pea pärast baltlaste asumist oma läänidesse Soomes hakkas nende vastu esinema ka kaebusi, kuna samal ajal omamaa mõisnikkude peale ei kaevatud. Nii olid siis just baltlased toonud uuendusi, mis kõige teravamalt erinesid endistest kommetest. Milliseid parandusi nad suutsid luua mõisamajanduse tootmismetodite alal, on raske öelda, sest allikad eraisikute mõisade majapidamise kohta XVII s. algul on üsna puudulikud. Seepärast jääb küsimuse olulisem pool lahendamata. Kindlasti võib aga tähele panna baltlaste mõju sotsiaalsesse ellu. Nad juhtisid tagajärjekalt arengut selles suunas, et maksukohustustega koormatud talupoegade vaherkord mõisadega hakkas muutuma alluva rentniku (lampuoti) omaks, kusjuures nende maaomandiõigusi tunduvalt piirati ja nende koormiste, eriti teopäevade hulk suurenes nii rohkesti, et mõisatööd tehti peamiselt talupoegade hinnata tööga. Mõisast täiesti olenevate töökäte hankimiseks baltlased moodustasid uue talupojaseisuse, „torpparit“, ehk eesti terminoloogia järgi popsid. Nii oli aadlimõisadele alluvate talupoegade olukorra halvenemine Soomes tingitud peamiselt balti mõjudest. Selles leiame ka lisaseletuse sellele imeilikule nähtusele, et soomlasi hakkas rändama Eesti- ja Liivimaale. Talupoegade olukord mõlemal pool Soome lahte muutus ühtlasemaks, mis hõlbustas kohanemist teise maa oludele.

Arvi Korhonen.

Eesti majanduslikke mõjusid Soomes vanemal keskajal*).

Rootsi vallutuse kaudu stabiliseerus Soomes rootsi (svea) rahaarvestus: *markka* jagunedes 8 *äyriks*, äyri 3 *äyrytiseks*, äyrytinen 8 *penningsiks*, mis oli väikseim praktiline põhiüksus. Kuid selle kõrval esineb Soomes vanemal keskajal teine rahaarvestus, mille tun-

*) Ettekanne II Eesti-Soome ajaloolaste päevaldel Helsingis 31. V 1936.

nuseks on väiksemad väärtusüksused kui rootsi süsteemis, nii et 6 rootsi äyri Soomes tarvitavas arvestuses vastas marga 8 äyri ja 6 rootsi penningit äyriyse 8 penningile. Kuna maa jagamine ja maksustamine Soomes juba õige varakult enamasti põhines neile väiksemale väärtusüksusele, siis võib seda süsteemi täie õigusega nimetada Soome rahvuslikuks rahaarvestuseks.

Selle süsteemi sünni kohta ei ole täit selgust. Tõenäoselt see põhines ojamaa — riia rahaarvestusel, mis esineb püsivana juba XIII sajandi alul, kuid selgusetu on, kas Soomes tarvitatud üksuste väiksuse põhjuseks oli põhimarga või liikvel olevate „penningite“ väikus või koguni alanenud väärtus. Igatahes oli Soomes raha-süsteem üldjoontes ja ka tähtsamate tarbeainete väärtus juba varasemal keskajal stabiliseerunud soome rahaarvestust esindavaisse vormidesse, mille ühendust Soome lahe lõunakaldaga ei saa eitada.

Soomes rahasüsteem aegamööda eraldus Balti süsteemist ja saades iseseisvaks, omandas lokaalse ja rahvusliku ilme. Niisugusena see püsis läbi terve keskaja. Seda Soome rahasüsteemi iseseisvumist soodustas suurel määral raha müntimine Soomes. Vanemal keskajal ei tarvitatud üldse muud münditud raha kui väiksemaid rahaüksusi, penningeid ja nende osi (brakteate). Kuid XIV sajandi 40-ndal aastail hakati Hansa linnades müntima 4 penningi väärtusega killingeid ja mujal Läänemere maades järgiti sellele eeskujule. Kuna need uued rahad vastasid eri suuruses penningi-ühenditele, siis tekkis sellest suuri erinevusi eri maades tarvitatud ja üldse liikvel olevas rahas. Rootsis hakati müntima 8-le penningile vastavaid äyriyisi. Soomes algatati oma teatud väärtusega rahade müntimine, Turu rahad. Turu raha väärtus oli kuningas Pommeri Eeriku määruse järgi 6 penningit. See sobis täiesti Soomes varemini tarvitatud rahasüsteemi ja erines seega Rootsi rahaarvestusest, suhtudes Rootsi 8 penningisele äyriyisele üldise Soome rahasüsteemi järel. Seejuures „Turu äyriyine“ vastas täpsalt saksa „Weisslingile“ (valko-raha), mille väärtus kuninganna Margareeta ajal, a. 1389 oli 6 penningit, samuti „gotlandi rahale“, mis ka evis 6 penningi väärtuse (1405. a.). 1409. a. hinnati Soomes üldiselt maksvate „refliskate“ (= Tallinna rahade) väärtust 6-le rootsi penningile, kuigi kursside mõjul seda samal ajal lunastati mitmesuguste penningimääradega. Tähelepanev on, et Rootsi raha ja rahvusliku Turu raha kõrval Riia margasüsteemi rahad ja Tallinnas münditud rahad jäid Soome lahe põhjapoolseil kaldail tarvitusele keskaja lõpuni.

Tähtsamaid jooni Soome majanduselus keskajal oli stabiilne mõisade ja üldse maa maksustamine. Sellest olenes, et püsivaim väärtusemõõdupuu ja raha väärtuse tagatis, kui mitte öelda otse raha, oli Soomes siiski maa. Ahvenamaal ja Edela-Soomes hinnati maad juba varakult rahas. Hilisemal keskajal maa raha-hinne ulatus üle terve Lõuna-Soome („margamaad“, „margamaksud“). Sel-

liselt hinnatud maalt makseti maksud kindlaksmääratud suhete järgi, Edela-Soomes väljakujunenud suhe oli mark — äyryine, nii siis $1 : 1/24$. See maahinne ja maks oli Soomes kohandatud „soome arvestuse“ järgi. On ju täiesti loomulik, et maksud arvestatakse sama väärtusesüsteemi järgi, mille kohaselt maa on hinnatud, kuigi maksmine võis sündida eri rahaliikides ja natuuras.

Soome margast lähtuvaks tuleb tõenäoselt ka lugeda, et *tanko* (kang), millega Soomes küla maid jagati, arvestati 6 *küünart*. See tanko pikkus on üsna vana, sest seda mainitakse Ahvenamaal juba 1386. a. Väga võimalik, et nagu Rootsis nii ka Soomes tanko korä on tähendanud kindlaksmääratud suuruses põllupindala, kusjuures see maa-ala loomulikult on kohandatud kohalikule külvamis- ja rahasüsteemile. Ja leidubki selgeid tunnuseid sellest, et Soomes tanko kohta oli teatud külvatismäär ja määratud suuruses maks, mis oli kohandatud üldisele väärtusesüsteemile.

Raha-väärtuse põhjal korraldunud varakeskaegsesse majandusellu kuulusid ka selle järele kohanenud mõõdud. Skandinaavias on muiste valitsenud kindlaksmääratud suhe rahaüksuste ja viljamõõtude vahel. Selline suhe on loomulik neis oludes, kus raha ja vilja tarvitati väärtusmõõdupuuna üksteise kõrval ja üksteise täiendamiseks. Viljamõõtetel oli Taanis veel Valdemar II ajal samad nimed ja jaotused nagu rahalgi. Lõuna-Rootsis mainitakse veel XIV sajandil „4 äyryist vilja“. Soomes näib ka XIV sajandil olevat vilja „markadega“ mõõdetud, kui Matti Kettilmundipoja testamendi määrus on kohaldatav Soomes (Onnidiam marcham annone et duo pecora). „Mark“ vilja vastas ilmselt tol ajal ühele viljapuudale (puuta). Aga kuna Soomes oli tarvitusel soome rahaarvestus, mis pidi olema kooskõlas viljamõõtudega, siis tuli siin tarvitada vasta-vaist rootsi mõõtudest väiksemat viljamõõdustikku. Nii mainitakse Varsinais-Soomes XIV sajandi lõpul sageli „soome punta“ (pund) ja „soome puntamaad“. Neid viljamõõte tarvitati siin veel uue aja algul. Nende suhe rootsi viljamõõtudesse oli sama, nagu soome rahaarvestuse suhe rootsi omasse. Rootsis arvati punta üldiselt 8 panni, kuid Soomes 6; viimast arvestust kutsuti „soome arvestuseks“.

Hilisema keskaja otsesed viljamõõdud Soomes, *punta* ja *panni* (rootsi k. *spann*) on rootsi mõõtüksused, kuid neid tarvitati Soomes oma moodi. Kuigi väiksemamahulised soome mõõtüksused moodustati hõredamast rootsi mõõdustikust, võidi siiski selle kõrvale moodustada väiksemaid soome mõõte. Rootsi pannide kõrval arvestati ka „soome panni“. Varsinais-Soomest on uueaja algult teada, et „soome panni“ mahutas 20 *kappa* ehk *markvacka*. Viimatimainitud väikeste mõõtude nimetuste algupära kohta pole täit selgust.

Kuna Soome vanal rahvuslikul rahaarvestusel oli ühist Soome lahe lõunakaldal tarvitatud rahasüsteemiga, siis kerkib loomulikult

küsimus, kas mitte ei ole vastavaid kokkupuutepunkte ka vanade mõõtude alal. Ja tõepoolest, nii see ongi. Soome vana rahvapärane viljamõõt oli *karpio*. Ahlqvisti järgi selle nimetus on tulnud meie maale Soome lahe tagant, mõõdukorvi tähendavast leedukeelsest sõnast *karbas*, *karbija* (läti k. *karpe*, eesti k. karp) vene keelest laenatud kujul, *korobja*; sama sõna on Käkisalmi läänis tähendanud teatud suuruses viljamõõtu. Karpio oli juba vanemal keskajal üle terve Soome tarvitatud viljamõõt maksude puhul nii kirikule kui kuningale. 1334. a. alates mainitakse seda kõigi viljaliiikide ja ubade mõõduna. Ka Ahvenamaal on karpio olnud tarvitusel. Karpiosse arvati kolm *kolmannest* (kolmandikku), milline mõõt kuulus karpio-süsteemi. See mõõt oli Soomes üldine ja arvatavasti niisama vana, nagu karpio. Muistsete mõõtude tihedat sidet muistsete raha-väärtustega näitab see, et XIV sajandil Soomes oravanahka ja viljakolmannest loeti võrdseks maksude maksmisel. Sellest sai üldine väike viljamõõt, millega viljamaksu maksti, nimetuse *oravas*, *oravainen*.

Teine Soome lahe tagant Soome laenatud viljamõõt oli *kylmitta*, mida siin on tarvitatud Viiburi ning Porvoos lossiläänides ja üsna laialt Hämes. Baltimaades mainitakse juba 1242 kylmitta (eesti k. külmet), mis näib olevat eesti algupära (1281: „duas mensuras, que apud Estonas kylemeth vulgariter appellatur“; Bunge, Herzogtum Estland, lk. 229). Kylmitta oli karpio väiksem ja sisaldas kaks kolmannest.

Karpioist ja kylmittast suurem viljamõõt oli tynnöri, mille juurde nimetatud väiksemad mõõdud täiesti sobisid ja mille süsteemi nad igatahes hiljemini kuulusid. *Tynnöri* (eesti k. *tünder*) on ilmselt Eestist rännanud Soome lahe põhjarannikule („vj tunne rogghen“ Viiburis 1395. a.). Karpio oli üks neljandik tynnörist (hiljem ka üks kolmandik tynnörit) ja kylmitta kuuendik tynnörit.

Niisiis oli Soome lahe mõõdusüsteem keskajal kokkuvõttes järgmine:

- 1 tynnöri = 4 karpio à 3 kolmannest = 12 kolmannest,
- 1 tynnöri = 6 kylmitta à 2 kolmannest = 12 kolmannest.

Võib oletada, et selle mõõdusüsteemi aluseks on näit. taanigooti rahaarvestuse 12 penningit. See süsteem on väga „soome arvestuse“ taoline, kuid sobis ka rootsi rahaarvestusse.

Soome ja nähtavasti kõigi Baltimaade vanim teada olev ja üldiseim viljamõõt oli siiski *vakka*. See oli üldise nimetusega ebamäärane mõõt, mis kohandati mitme otstarbe jaoks. Tähelepanev on, et vakka tarvitati teatud suuruses külvinõuna, „*kylvövakkana*“, mille nimetust ja ülesannet võib võrrelda eesti *külmetiga*. Seda silmas pidades on loomulik, et rahva ametnikkude palgad maksti maaomaduste kohaste vakkadega. Koos rahaarvestustega arenesid vakad

absoluutseteks mõtudeks. Eriti tähtis oli vaka tarvitamine tynnõri-süsteemis. Kuna nimelt kolmannesse arvati kolm vakka, siis sisaldas tynnõri 36 vakka ehk kapp (Häme kihelkonnas sisaldas tynnõri uue aja algusel 36 „kihelkonnakappa“ ehk „Viiburi vakka“). Nii ühtlustus viljamõodusüsteem Tallinna rahasüsteemiga ja „soome arvestusega“.

Neile vara-keskaegseile Eesti-Soome majanduslikkudele suhte-tele, mida eespool oleme katsunud valgustada vanade rahaarvestuste ja mõtude abil, saame tausta esiajaloolisest ajast.

H. Moora j. t. arheoloogide järgi oli Eesti rooma rauaajal, s. t. esimesil sajandeil p. Kr., elavas kaubanduslikus läbikäimises Soomega. Eesti juhtivad kaubanduslikud keskused asetsesid sel ajal Soome lahe lõunarannikul, eriti Virumaal. Soomes see kaubavahetus koondus läänepoolse Uusimaa ja Edela-Soome ranniku-aladele. Rohkete arheoloogiliste leidude põhjal hinnatakse Eesti kaubanduslikku mõju Soomes nii suureks, et tolleaegset Soomet „võib teatud õigusega nimetada Eesti kultuuriproovintiks“ (Eesti Ajalugu I, lk. 104/105).

Vana eesti mõju Uusimaa rannikul tõendavad siinsed vanad eestikeelsed kohanimed, sellised nagu kurelasnimed *Kurby* ning *Kurbacke* Karjas, *Kurö* Tammisaarel ning *Kurböle* Porvoos ja eesti nimed *Estböle* Pohjas, *Estby* Kirkonummel, *Estnäs* Helsingis ning *Estluoto* Sipos. Nende nimede hulgas võib olla esiajaloolisi nimesid. Uusimaa rannikul ja saarestikus esineb ka igivanu soome kohanimed, nagu Hankoniemi, Porkkala ja tähelepandav on, et Lääne-Uusimaa ranniku pearajoonis on soome nimed: Tenhola, Pohja, Karjaa, Suintio. Võib oletada, et Lääne-Uusimaa ja Varsinais-Soome idaosa juba varasel esiajaloolisel ajal moodustas mingisuguse eesti-soome kaubanduspiirkonna. Arvatakse, et selles piirkonnas rooma rauaajal oli koguni eesti koloniaid. See oletus põhjeneb peamiselt spetsiaalselt eestilisteks peetud nelinurksete kalmete leiule Perniö ja Karja ümbruskonnas, mis kuuluvad rooma rauaajale.

Tähelepandavad Karja leiud (Mangudi (?), Grabbacka, Finnbacka j. t.) kuuluvad III—VI sajandisse ja nad koonduvad pea-ma-alast Karjast otse mere suunas, s. o. Karja Kirkkojärvelt Snappertuna jõesuhu viiva veetee äärde, mida mööda nähtavasti muiste toimus liiklemine. Et see jõesuu vanasti oli tähtis kaubanduslik keskus, seda näitavad sellised kohad nagu Köpböle (tähendab kauplemiskohta), Snappertuna, kus oli veel hilisel keskajal „linn“, arvatavasti küll väga väike, ja ka kuulus Raasepori loss.

Tuleb tähele panna, et just samades kohtades on terve rida mälestusmärke sisemaal elavate hämelaste ühenduse pidamisest mere-sadamatega. Niisugusteks tähisteks, isegi väga vanadeks, tuleb lugeda Snappertuna jõe suudme ümbruskonnas esinevaid selliseid soome kohanimed nagu *Hurskusnäs*, *Jumalviken*, *Kymi*, *Lämpoholmen* ja veel *Lokla*, *Kofwernäs* jne. Nimetatud jõetee ümbruses on ka tähelepandavalt mitmeid *Finn*-tüvelisi jaamanimesid. Tõenäoselt nii siis

Karjas ja nimelt Snappertuna suudmes oli muiste mingisugune „hämelaste sadam“.

Kuid mõningad asjaolud põhjustavad küsima, kas siin pole olnud Eesti-Häme kaubanduslikke keskusi juba rooma rauaajal, eesti kolonisatsiooni ajal Karjas. Seda järeldama põhjustavad eriti Häme igivanu asustus-keskusi esindavad nimed, mis esinevad neist tsentrumeist Lonjanjärvele ja Karjasse viival liinil. Nimetan neist Vodin *Vanjärve* ning *Vanjõe* ja Pusula *Miemola*, millised nimed meenutavad Vanajat ja selle vana Miemala küla. Ei või jätta mainimata ka Pusula *Hattulat*, mis esindab Häme Hattulat ja veel Häme Hauhole põhjenevat pikka nimerida, mis lõpeb neeme tipus Pusula *Hauholaga*. Karja liinil nimetamisväärsed on *Ilmoniemi* ning *Havasniemi* Lonjajärve edelapoolses otsas. Ei saa hoiduda mõttest, et muistne Eesti kaubandus siin on juhtinud nimede tekkimist.

Sellele sarnast ja samaaegset nähet võime jälgida Hämost Lõuna-Pohjanmaale suunduval liinil: Lõuna-Pohjanmaa rannikul oli vana-ral rauaajal õitsev kultuurikeskus, kuhu muistse Häme pea-maaladelt suundub tihe rida nimesid, mis põhinevad kõige vanemaile Häme kihelkondade ja peakülade nimedele.

Rooma rauaaja keskseid kohti ja ühtlasi Soome suunduva kaubanduse tähtsamaid lähtekohti Eestis oli *Virumaa*. Selle maakonna tähtsust Soomele rõhutab asjaolu, et soomlased on annud tervele Eestile nime *Viro* (Tallgren, Suomen muinaisuus, lk. 146). Seesama nimi on tüveks õige paljudes kohanimedes mitmel pool Soomes. Kui lähemalt vaadelda Viro-nimelisi asukohti Soomes, märkab varsti, et neid kohtab eriti Lõuna- ja Kesk-Soomes neis kohtades, kus oletuste järgi muiste olid nahkade hankimise ja kauplemise jaama-kohad. Toon ainult paar kiiresti leitud näidet. Tammerkoske lähedal asuva Messuküla järve nimi *Virolainen* ja Lielahde ümbruses Pontalas *Virontörmä*, Hallolas Vesijärve keskuses *Vironmaa* ning *Vironkärki*, Jämsäs Sammallahe Päijänteel *Virolaisten maa*. Kuna Tammerkoske ja Vesijärve Viro-nimed esinevad sellistes kohtades, mis muinasleidude ja kohanimede järgi otsustades hilisemal rauaajal olid tähelepandavad kauplemiskohad, siis on võimalik, et Viro-nimed neis kohtades esindavad viikingiajast varasemat eesti kaubandusajastut. Miski pole loomulikum, kui et hilisem kaubandus koondub samadesse kohtadesse, kuhu kauplemine juba varemini on koondunud.

Veel ulatuslikumaiks vaatlusiks ja järeldusiks annaks Soome ja Eesti kohanimede võrdlus ainet. Vihjan sellele ammu tuntud tähelepanuväärsele sarnasusele, mis on Taani Hindamisraamatus esinevate Eesti kohanimede ja Edela-Soome vanas nimistus märgitud kohanimede vahel. Teises ühenduses olen täiesti pinnaliselt puudutanud Tammerkoske ja Lempäälä ümbruskonna vana nimistu üllatavat sarnasust mõnede Eesti kohanimistutega ja katsunud seda

seletada osaliselt muistseist kaubanduslikest suhetest johtuvaks. Kuid jätkem need küsimused selgitamiseks kogu aeg jätkuval uurimistööle ja rahuldugem seda puhku ainult selle konstateerimisega, et varasel keskajal oli Soome ja Eesti vahel mitmekesiseid tihedaid majanduslikke kokkupuuteid, mis tõenäoselt ainult jätkasid veel palju vanemaid „Soome silda“ toetavaid kultuurisuhteid hõimurahvaste vahel.

V. Voionmaa.

Uusi andmeid eesti vanima raamatu ajaloo kohta.

Uurides Tallinna Linnaarhiivis leiduvaid rikkalikke allikaid linna kaubandusliku ajaloo kohta, sattusin juhuslikult reale teatmeile rae-härra ja kaupmees Johann Selhorsti¹⁾ pabereis, mis valgustavad Wanradt-Koell'i katekismuse tekkelugu uudset ja üllatavalt.

Oli juba teada²⁾, et vanima eesti raamatu trükkis tuntud trükkal Hans Lufft Wittenberg'is 25. augustil 1535. Raamatu koostaja ja tõlkija on tuttavad protsessist 1537. aastal Tallinnas, milles raamatukaupmees Giesebertus oma kulutiste tagasisaamiseks hagejana toimis. Seejuures saadakse ka teada, et rae poolt raamatu müük Tallinnas temas esinevate paljude „errata'de“ tõttu keelati.

Katekismuse fragmentide faksiimile-väljaandes oletavad autorid, et võib-olla viis 1534. aastal käsikirja Wittenberg'i trükkida Tallinna üliõpilane Peter Halle³⁾.

Näeme nüüd, et käsikiri juba 1533. aasta sügisel valmis oli. Kuna Wanradt alles 1532. aasta mais-juunis Tallinna tuli, siis kuulus uue katekismuse koostamine tema kui pastori esimeste ürituste hulka. Ühe aasta jooksul on iseseisva uurimusi põhinev teos valmis ja tõlgitud. Niisiis on töö väga kiirelt arenenud, nagu tulemused näitavad, isegi liiga kiirelt.

Kui teos kirjutatud oli, tuli trükkimise eest hoolitseda. Raad näib sellest huvitatud olevat⁴⁾, igatahes õnnestus Wanradt'il üht raehärradest, Johann Selhorst'i, oma ettevõttele võita. Samal ajal viibis Tallinnas raamatukaupmees Gissebrecht Schepeler, tõenäo-

¹⁾ TLA, Bh 5.

²⁾ H. Weiss — P. Johansen, 400-aastane eesti raamat, Tallinn 1935.

³⁾ Sealsamas, lk. 21.

⁴⁾ Sealsamas, lk. 14.

selt üks seeaegseist rändavaist raamatumüüjaist⁵⁾). Temale tehti ülesandeks hoolitseda raamatu trükkimise eest Lüübek'is.

Trüki finantseerimine jäi Selhorst'i ülesandeks, kellel oli Lüübekis ärisõber ja -kaaslane Reymer Sandow. Sellele kirjutas ta, et Sandow 1500-eksemplarise trüki trükikulud Gissebrecht Schepeler'ile tasuks ja summa Sandow'i ja Selhorst'i ühiste äritehingute arvele kannaks⁶⁾).

Lüübekis ei osutunud aga võimalikuks raamatut trükkida. Seal sed vaimulikud lugesid alamsaksa-eesti kahekeelise käsikirja läbi ja tunnistasid ta üksmeelselt väheväärtuslikuks. Nüüd tahtis Schepeler Wittenbergi minna ja Luther'it või Bugenhagen'it paluda raamatule eessõna kirjutada. Kas see ka tallinnlaste kavatsus oli või oli siin pigemini tegemist Schepeler'i äritrikiga raamatule parema mineku muretsemiseks, ei selgu meie allikaist. Reymer Sandow kahtlustas aga juba algusest peale Schepeler'i. Seepärast küsitles ta superintendenti Hermann Bonus't ja teisi vaimulikke, kes olid raamatut lugenud. Ka need ütlesid temale, et nad ei usu, et Luther või Bugenhagen raamatule eessõna kirjutaks.

Kuna aga Schepeler tungivalt Wittenbergi sõita soovis, andis Sandow järele. Hermann Bonus tahtis igaks juhuks härradele Wittenbergis kirjutada, et kui nad raamatu vastu võtavad, teda siiski korrigeeriksid. Peale selle kirjutas Sandow isiklikult Bugenhagen'ile (keda ka doctor Pomeranus'eks ja Pamer'iks kutsuti), keda ta arvatavasti viimase Lüübekis viibimisest saadik 1530. aastal tundis. Bugenhagen pidi talle kirjutama, kas raamatut tasub trükkida ja kui suureks osutuksid kulud. Raha saadaks Sandow Bugenhagen'ile, mitte aga Schepeler'ile, kuna viimane talle täiesti mitte-usaldatav näis.

Igatahes sai Schepeler Sandow'ilt 30 lüübeki marka ja reisurahaks 10 joahhimitaalrit ning reisis 21. jaanuari paiku 1534 Wittenbergi.

6. aprillil 1534 võis Sandow jälle Schepeler'i ettevõtte üle teateid anda. See oli varemini Sandow'ile öelnud, et 1500 eksemplari trükk läheb maksma 750 lüübeki marka. Nüüd teatab aga Bugenhagen

⁵⁾ Mul ei ole korda läinud tõestada, et ta alaliselt Tallinnas oleks elanud.

⁶⁾ Selhorst ja Sandow saadavad sageli summe Saksamaal viibivaile vaimulikele. Nii võttis Simon Wanradt 30. augustil 1531 Lüübekis 15 lüübeki marka ja kojureisil 24. aprillil 1532 veelkordselt 12 marka. Kokku sai ta 84 marka (Sandow'i arve 24. VII 34 ja kiri 11. IV 32). 12. augustil 1533 võttis vastvalitud Tallinna superintendent Nicolaus Glossenus 60 marka (samal arvel). Lõpuks saatis Sandow 1535. aasta mais-juunis Glossenuse järglasele Heinrich Bucke'le Erfurti kirja ja 85 taalrit. Raha laskis Sandow kompanjon Lüneburgis, härra Dionisius Bredekow, üle kanda Leipzigi, kus Bucke ta kätte pidi saama (Sandow'i kiri 11. VI 35).

kulutiste täpsa suuruse: paber maksaks 20 ja trükk 16 kuldnat. Nende kulude katteks saatis Sandow 17. veebruari paiku Bugenhagenile 50 taalrit, kes need Schepeler'ile pidi üle andma⁷⁾. Need 50 taalrit vastavad täpsalt 36-le lüübeki kuldnale.

Nüüd ei võinud ka Schepeler mingit teist summat teatada, tah-tis aga siiski veel raha saada, et sellega Selhorst'i ja Sandow'i arvel äritseda, millest aga Sandow kindlalt keeldus.

Raamatu sisu kohta kirjutas Bugenhagen, et ta Liivimaa talu-poegadele küll paremat katekismust sooviks, siiski kalduvat ta pidama halba katekismust paremaks kui üldse mitte ja nõustub trükkimisega.

Wittenbergis oli aga trükkal Hans Lufft väga seotud, nimelt sai 1534. aastal tema suur piibli-trükk valmis. Nii kestis kuni 1535. aasta suveni, enne kui trükiga toime saadi. Vahepeal püsis Schepeler Wittenbergis, nagu Sandow 12. märtsil 1535 teatas.

Sandow'i kulutatud rahast piisas trükiks, igatahes ei leidu tema kirjades ega ka Selhorst'i surma (enne 8. jaanuari 1536⁸⁾) järel lõpetatud arveis enam andmeid 25. augustil 1535. aastal valminud raamatu kohta. Tõenäoselt hoidus ka Gissebrecht Schepeler edaspidiseist sidemeist umbuskliku Sandow'iga ja reisib trükiga Tallinna tagasi.

Sandow polnud Schepeler'i aastaseks viibimiseks rahaga varustanud ja viimane näib lootvat Tallinnas veel lisa saada. Kas ta seejuures ka Selhorst'i poole pöördus, seda me ei tea, samuti nagu Selhorst'i suhteid üldse selle asjaga: kandis ta ettevõtte majanduslikku riisikot või oli vaid Wanradt'i rahasaadetiste vahendajaks? Esimene näib mulle aga tõenäosem. Kui Wanradt Tallinnast põgenenud oli⁹⁾, tegi Schepeler veelkordselt katsed raha saada, seekord juba raamatu tõlkijalt. Nagu teada, lükati ta hagi kui vale isiku vastu sihitu tagasi¹⁰⁾. Seejärel kaob Schepeler meie vaatepiirilt ja nähtavasti ka Tallinnast, sest 1549. aastal seal surnud raamatu-kaupmehega ei osutu ta küll identseks¹¹⁾. Arvatavasti otsis ta oma spekulatsioonidele teise koha.

Uued allikad tugevdavad vaadet¹²⁾, et Wanradt'i katekismuse saksa algtekst mingi meistritöö polnud. Siiski ei võinud raamatu müügi-keeldu tema sisu põhjustada, sest see oli ju Bugenhagen'i

⁷⁾ Sandow tegi arve tasumise oma Lüneburgi kompanjonile ülesandeks. 50 taalrit vastavad 90-le lüübeki margale ja 10-le killingule. Teisalt võrdus 36 lüübeki kuldnat 90 lüübeki margaga (Sandow Selhorst'ile 11. IV 32: 2¹/₂ lüübeki marka = 4 riia marka ja 2. IX 32: 4 lüübeki kuldnat = 16 riia marka).

⁸⁾ Weiss — Johansen'il ekslikult 8. veebruar.

⁹⁾ Sealsamas, lk. 16.

¹⁰⁾ Sealsamas, lk. 12. Tõsiasiast, et Schepeler mitte rae, vaid Koell'i vastu protsessis, järeldub, et esimene rahaliselt ettevõttega otseselt seotud ei olnud.

¹¹⁾ Sealsamas, lk. 23 jj.

¹²⁾ Sealsamas, lk. 22.

poolt läbi vaadatud ja küll halvaks, aga ometi mitte mingil viisil valeks tunnistatud. Nagu säilinud fragmendid näitavad, oli aga eestikeelne tekst täis vigu, millest osa marginaalis lisanditega korrigeeritud. Peale selle oli marginaali tõlke variante lisatud. Pole tarvis vist rõhutada, et faksiimile-väljaande autorite oletus nende paranduste päritolu kohta Peter von Halle'lt, ülalesitatud väidetega ei ole riivatud. Rohkearvuliste vigade ja ääremärkustega polnud katekismus sugugi kohane õpperaamat. Raamatu müügikeelu põhjustas eestikeelse teksti suur vigade hulk ühenduses selle asjaoluga, et ka sisu etteheidete-vaba ei olnud.

Seevastu peame imetlema kogu ettevõtte suurejoonelisust. Arvesse võttes, et XVI sajandi alul eestlasi oli umbes 300 000, tähendab trüki suurus iga 200 inimese kohta üht raamatut¹³⁾. Igasse külla pidi puhta religiooni õpperaamat saama, see oli Wanradt'i ja Selhorst'i kavatsus. Näeme selles sama vaimu, mis esineb Selhorst'i suurtes kingitustes vaimulike õpetamiseks ja Tallinna uuele haiglale.

Gunnar Mickwitz.

Venemaa Balkani-poliitika Balkani sõdade ajastul (okt. 1912 kuni okt. 1913).

Venemaa oli sõjas Jaapaniga 1904—05 lüüa saanud. Jaapani võit oli sulgenud Vene ekspansiooni Kaug-Idas. Seetõttu otsustas Venemaa rakendada siit peale oma poliitilist aktiivsust peamiselt Lähis-Ida suunas. Uue orientatsiooni teostamise alal asus tööle välisminister A. Izvolski. Ta ütles avameelselt Austria-Ungari välisministrile septembris 1907, et Vene militaarse merevõimu avardamise raskuspunkt asuvat just Mustal merel ja et Venemaa pidavat sealt kaudu kätte võitma juurdepääsu Vahemerele. Kuid Vene laevastiku pääs Mustalt merelt Vahemerele oli suletud rahvusvahelise lepinguga. Vene-Jaapani sõja ajal, mil osutus tarvilikuks viia Vene laevastik Mustalt merelt välja, oligi see seik suureks takistuseks. Venemaa tundis seetõttu vajadust oma seisundit parandada eeskätt väinade avamise suhtes.

¹³⁾ Raamatu hind oleks vaevalt küll tema levikule takistuseks olnud. Need 138³/₄ lüübeki marka, mis Sandow tasus, ei moodustanud muidugi veel kulutiste kogusumma, näiteks võidi Schepeler'i reisikulud Tallinnas tasuda. Suurendame seepärast 222 riia margalise summa ca 300 margale. See teeb pro eksemplar 1¹/₅ marka, s. o. 7¹/₅ killingit. Sellele lisanduvad veel müügi-kulud. Kõige rohkem 15 killingi eest oleks raamatut küll võidud müüa. Selle summa saab aga talupoeg vaka (s. o. ca 27 kg) rukki müügist.

Edukaks teotsemiseks Lähis-Idas oli Venemaal vajalik enne kindlustada oma seljatagune Jaapani ja Inglismaa vastu. 1907. a. sõlmitigi Peterburis Vene-Jaapani leping, mis proklameeris sõlmijate poolte ja Hiina territoriaalset puutumatumust ja *status quo* säilitamist Kaug-Idas. Kuu aega hiljemini — 31. augustil 1907 — sõlmiti Vene-Inglise konventsioon, mis lahendas Vene ja Inglise senised tüliküsimused Pärsias, Afganistaanis ja Tiibetis. Soodsaks seisgaks Venemaale kujunes ka juun. 1908 Tallinna reidil toimunud kohtamine keiser Nikolai II ja kuningas Edward VII vahel. Sel kohtamisel kokkukõlastasid Inglise ja Vene välispoliitika juhid oma tegevust Lähis-Idas, kusjuures Inglise kuningas arvatavasti andis Vene tsaarile teatavaid lubadusi toetuseks väinade küsimuses. Izvolski asuski selle järel aktsioonile, tehes 2. VII 1908 Austria-Ungari välisminister vabahärra Aehrenthalile märgukirjas ettepaneku, et Austria-Ungari nõustuks väinade avamisega Vene sõjalaevule, lubades vastutasuks Vene nõustumist Bosnia ja Hertsegoviina anneksiooniga. Edasi toimus Izvolski ja Aehrenthali vahel Buchlaus 15. IX 1908 kohtumine, kus Izvolski andnud suulise nõusoleku anneksiooniks tingimusel, et suurriigid avavad Vene sõjalaevastikule vaba läbipääsu läbi väinade. Austria-Ungari valitsus kuulutas aga mõned päevad enne Buchlaus nimetatud tähtaega okt. 1908 välja tema poolt ammu okupeeritud Bosnia-Hertsegoviina anneksiooni. Umbes samal ajal oli Bulgaaria vürst Ferdinand kuulutanud enda Austria-Ungari nõusolekul suveräänseks valitsejaks ja võtnud endale tsaari tiitli. Nii kindlustas Austria-Ungari oma saagiosa ebakorrektselt enne, kui Izvolski sai omaltpoolt teostada vajalikud diplomaatilised sammud Vene osa omandamiseks. Kui hiljemini osutus, et Prantsus- ja Inglismaa ei anna vajalikku toetust Vene kavatsusele väinade suhtes, teatas Izvolski, et ta polevatki andnud Venemaa nõusolekut anneksiooniks; seetõttu tekkis terav poliitiline pinevus n. n. Bosnia kriis. Serbias oli anneksioon tekitanud mõistagi suure ärevuse, sest annekteeritud maa elanikud olid serblased või nende hõimud, kelles serblased nägid tulevase Suur-Serbia kodanikke. Pealegi oli Izvolski lubanud, et Venemaa ei tunnusta anneksiooni. Türgimaa, kellele Bosnia ja Hertsegoviina kuulusid juriidiliselt, protesteeris alul, loobus aga hiljemini vastupanust, kui sai Austria-Ungarilt teatava rahasumma. Ka Venemaa oli sunnitud lõpuks märtsis 1909 nõustuma anneksiooniga selle järel, kui Saksamaa oli talle esitanud vastava kategoorilise nõude. Oli ju Vene sõjaline seisund halb ja pealegi poindud ei Prantsusmaale ega Inglismaalegi sõda antud hetkel soovitav. Nii ei jäänud Serbialegi sellises poliitilises konjunktuuris muud teed, kui nõustuda anneksiooniga.

Järelikult oli Izvolski diplomaatiline rünnak väinade suhtes lõppenud fiaskoga; Venemaa nõrkus oli paljastunud kogu maailma ees. Ka langes Izvolski isiklik prestiiž ja ta sattus ajakirjanduse ja

seltskonna pilke ning viha alla. Vene seltskonna isamaalised tunded olid rängalt solvunud; Austria-Ungaris ja Saksamaas hakati nüüd nägema selgemini vaenlast, kui seda oldi tehtud varemini.

Austria-Ungari saavutis Bosnia ja Hertsegoviina okupatsiooni muutmisel anneksiooniks rikkus Euroopas senini kehtinud poliitilise tasakaalu. Kolmikliit — Saksamaa, Austria-Ungari ja Itaalia — tõusid domineerivale kohale, kuna kaksikliit — Vene- ja Prantsusmaa — ning nendega entente'i-lepingute kaudu seotud Inglismaa nägid Bosnia kriisi tõttu teravamini oma puudusi ja asusid omavahelisi suhteid süvendama ja relvastatud jõude intensiivsemalt suurendama. Austria-Ungari tugevnenud positsioon Balkanil laskis oletada hädahoju suurenemist Balkani riikidele, kes Austria-Ungari uue võimaliku agressiooni puhul oleksid jäänud ette Austria-Ungari ekspansiooni teele. Juba varemini eksisteerinud Balkani liidu mõte, mis tõotas kaitset Balkani riikidele, sai nüüd uut elujõudu. Venemaa toetas seda üritust kõigiti. Balkani liidu teokssaamise ajal juhtis aga Vene välispoliitikat juba uus välisminister S. Sazonov. Sügisel 1910 oli Izvolski vabastatud välisministri kohalt ja nimetatud saadikuks Pariisi, kus vastav koht oli vabanenud endise saadiku Nelidovi surma tõttu. Izvolski oli igatsenudki välisministri kohuseid maha panna Bosnia kriisi sündmuste pärast, mis olid tekitanud talle palju meelehärma ja vastaseid.

Venemaa lähemaiks välispoliitiliseks ülesandeiks osutusid 1911. a. traditsioonilise väinade-küsimuse lahendamine ja Balkani liidu kujunemise soodustamine. Balkani liitu pooldas Venemaa eeskätt defensiivseil motiivil, sest ta oli neil ajal ise sõjaliselt nõrk ofensiiviks. Väinade küsimust ei olnud Venemaal õnnestunud soodsalt lahendada, ent rohkem edu oli tal Balkani liidu kujundamisel. Liidu läbirääkimised arenesid kõigepealt Bulgaaria ja Serbia vahel. Need riigid kaldusid aga defensiivse lepingu asemel sõlmima ofensiivset. Venemaa polnud sellise lepingu kavaga nõus, sest sõja puhul oleks tõenäoselt ka Venemaal tulnud sellest osa võtta, viimane aga polnud veel sõjaks valmis. Seepärast esitas Vene saadik Nekljudov Bulgaaria valitsusele ühe defensiivse kava. Et aga avalikkuses jutud tekkisid, nagu taotleks Venemaa surve kaudu Balkani liitu, siis otsustas Venemaa taanduda ja jättis liidu kujundamise rohkem poolte endi hooleks. Ta lootis isegi Türgimaad liitu kaasa tõmmata. Kuid Bulgaaria ja Serbia sõlmisid lõpuks niisuguse lepingu, mis tegi võimatuks Türgimaa liitumise ja oli suunatud koguni Türgimaa vastu. See leping valmis 1912. a. kevadel. Ta teine artikkel oli tingimisi ofensiivne ja oli suunatud Austria-Ungari vastu. Lepingu salalisa tekstis oli Venemaale märgitud lubaandev ja arbiitriosaja see salalisa ise oli ofensiivse iseloomuga Türgimaa suhtes: sõda võidi alata, kui Türgimaal esinesid raskused ja kui *status quo* Balkanil kõikus. Sellist seisundit võis aga vastava tahte puhul alati leida

esinevat. Lepingu järgi võis järelikult sõda alata alati, kui Venemaa seda lubas. Bulgaaria ja Serbia sõlmisid ka sõjalise konventsiooni, mis määras poolte poolt väljapandavate vägede kontingendid sõja korral. See Bulgaaria-Serbia liit arendati Balkani liiduks Bulgaaria sobimuste kaudu Kreekaga ja Montenegroga. Nii oli tekkinud peamiselt Türgi vastu sihitud blokk.

Eelnevas kokkuvõtlikult kirjeldatud poliitilise konjunktuuri taustal toimuski Venemaa Balkani-poliitika ajavahemikul oktoobrist 1912 kuni oktoobrini 1913. Balkani kaleidoskoobiliselt kirevast poliitikast katsuksime esitada ainult olulisemat ja seotavamat, sest käsitledava ajavahemiku kohta käiv aktidematerjal on veel väga lünklikult avaldatud, eriti kehtib öeldu Vene aktidematerjali suhtes.

Venemaa oli lootnud Balkani liidust a) mõjustamisvahendit poolte suhtes, b) kaitsevahendit mõne suurema Balkani riigi mõju laiendamise vastu¹⁾, c) Bulgaaria-Serbia vastuolu kõrvaldamist²⁾ ja d) Türgimaa Balkanil olevate maade jaotamist Balkani rahvaste vahel³⁾. Viimase eesmärgi teostamise aega polnud Venemaa aga veel kindlaks määranud. Liidu olemasolus endas peitus aga teatav hädaoht, nimelt kiusatus kasustada liitu ründeks⁴⁾ võimalikult varsti. Venemaa lootis oma pidurdavale jõule ja liidu lepingus kindlustatud õigusile liidu ärahoidmisel sõjast Türgimaaga, ent kõik see osutus mitteküllaldaseks. Venemaa jt. riikide tahte vastu astus Balkani liit, alates Montenegroga, juba 1912. a. oktoobris sõtta Türgimaa vastu⁵⁾. Balkani riigid asetasid sellega peale muude riikide ka Venemaa raskesse olukorda, mis sisaldas rea võimalusi raskeiks kriiseks. Teatavasti raskendas Vene seisundit eriti ta sõjaline nõrkus. Võis tõenäoselt ette näha, et Venemaa peab taas tegema suuri mõõndusi, samuti nagu Bosnia kriisi ajal. Ta poliitiline edu oleks võimalik olnud ainult teiste riikide tõhusal toetusel või mõnede muude erakorraliste soodsate seikade esinemisel. Venemaa seisund Balkanil oleks eriti nõrgenenud juhul, kui Türgimaa oleks võitnud sõja; aga teisest küljest vaadates oli hädaohtlik ka vastupidinegi võimalus. Türgimaa kaotuse korral oleks Austria võinud raskusi luua, näiteks

¹⁾ Die auswärtige Politik Serbiens 1903—1914. Hrsg. von M. Boghitchewitsch, Berlin 1928—29, II, nr. 566, lk. 173. Järgnevas tsiteeritud: SD I ja II.

²⁾ SD II, nr. 525, lk. 135.

³⁾ SD II, nr. 542, lk. 151.

⁴⁾ SD II, nr. 525, lk. 135 ja nr. 527, lk. 137.

⁵⁾ Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. Hrsg. von J. Lepsius, A. Mendelsohn-Bartholdy und Fr. Thimme, Berlin 1926, kd. 33, nr. 12246, lk. 180 j., nr. 12248, lk. 181. Järgnevas tsit.: GP 33, GP 34 I, GP 34 II, GP 35, GP 36 I. Schulthess' Europäischer Geschichtskalender. Hrsg. von L. Riess, 28—29 Jahrgang (1912—1913), München. 1912. a. köide, lk. 458 ja 477. Järgnevas tsit.: GK 1912, GK 1913. Fr. Stieve, Iswolski und der Weltkrieg, Berlin 1924, lk. 95.

Serbia tugevnemise pärast (nagu see ka hiljemini tõepoolest sündiski). Nii ühel kui teisel juhul oli karta Venemaa sõttakiskumist, sest Vene huves oli kaitsta Balkani riike, et säilitada seal ja üldse Lähis-Idas oma poliitilist mõju. Viimase asjaolu pärast polnud Venemaal võimalik avaldada ka küllaldaselt mõjuvat survet Balkani riikidele sõja lõpetamiseks või vallutatud maade tagasiandmiseks. Esines ju sel korral risk, et Balkani riigid kaugeneksid siis Venemaast ja siirduksid Austria-Ungari mõju alla. Teadagi oli Venemaale väga soovitatav säilitada esialgu *status quo* Balkanil, kuid selleks puudusid tal võimalused. Jällegi dikteeris välispoliitiline situatsioon Venemaale taandumistee.

Sazonov arvestas varsti peale sõja puhkemist Balkani *status quo*'st loobumisega⁶⁾. Alul oli ta veel lootnud Balkani riikide ja Türgimaa sassi läinud vahekordi parandada reformide abil, Balkani riikide Türgimaa aladel elavate hõimude heaks. Vene kava nägi ette, et valid oleksid nagu varem inigi nimetatud sultani poolt, kusjuures oleks rõhutatud vaid dekoratsiooni, kuna nende reaalne tähtsus oleks kadunud. Reformide raskuspunkt oleks tulnud viia Sandšakki, mille valitsemine oleks antud valitud ja Türgimaa poolt kinnitatud mutessarifidele, kelle kõrval oleks seisnud rahvaesindajate nõukogu; vali käsutuses pidi olema piiratud hulk vägesid. Kavas oli veel ette nähtud korra kaitseks rakendatav rahvuslik sandarmeeria, kes pidi alluma kutsutud instruktorite kõrval mutessarifile, ja veel teisigi reformivaid vahendeid. Sazonov tahtis, et reformide ala pidi piirama joon, mis oleks läinud Maritsa suudmest üle Adrianoopoli Mustale merele. Selline joon oli määratud Türgi huvide kindlustamiseks arvestades Konstantinoopoli julgeolekut ja sultani reaalselt suverään-sust. Venemaa asus järelikult Konstantinoopoli rajooni suhtes isegi Türgi huvide kaitsjaks, pidades nähtavasti esialgu väinu Türgi hoole all eriti kindlustatuks. Üldist järelevalvet reformide teostamise üle pidid teostama suurriikide saadikud Konstantinoopolis. Sazonov las-kis selle kava teatavaks teha Prantsuse välisministrile R. Poincaré'le ja juurde lisada, et see pole vormilise iseloomuga ja et Venemaa rõõmustaks, kui Prantsuse valitsus võimalikuks peaks initsiatiivi osutama eeltöötud mõttes⁷⁾. Venemaa oli huvitatud ka sellest, et ei esinetaks Balkani sõja puhul Austria jt. riikide poolt kompensatsioonide nõudmisega⁸⁾. Prantsusmaa võttis Vene palve nagu näha arvesse ja Poincaré telegrafeeris 30. X 1912 Londoni vastavas mõt-tes⁹⁾. Sazonovi aktsiooni edaspidine käik ei andnud aga erilisi tule-

⁶⁾ GP 33, nr. 12 294, lk. 243 j.

⁷⁾ Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911—1914. Aus den Geheimakten der Russischen Staatsarchive. Hrsg. von Fr. Stieve, Berliin 1924, II, nr. 531, lk. 319 j. Järgnevas tsit.: I II ja III.

⁸⁾ I II, nr. 534, lk. 321 j.

⁹⁾ I II, nr. 537, nr. 323.

musi; ta kava muutus peaaegu tundmatuseni¹⁰⁾, sest seda tuli kohandada teiste riikide vaatekohtadega.

Sazonovi reformiahtsioon jätkus veel oktoobrikuu jooksul 1912, jäi aga lõpuks tulemusteta. Sõda kestis edasi ja Türgi väed said korduvalt lüüa. Kui Türgi Ida-armee purustati Bulgaaria 1. armee poolt 28. kuni 31. oktoobrini Lüle Burgas'i lahingus, tekkis võimalus, et bulgaarlased vallutavad Konstantinoopoli; selline väljavaade polnud aga Venemaale vastuvõetav, nagu eelnevas juba selgunud. Venemaa algatas Londonis ja Pariisis küsimuse, kas ta mõlemad entente-kaaslased ei esitaks Bulgaaria valitsusele protesti edasilükkumise vastu Konstantinoopoli suunas, aga tulemused olid väga vähesed¹¹⁾. Vene Londoni saadik krahv Benckendorff rääkis vastavas mõttes Inglise välisminister E. Grey'ga. Viimane aga arvas võimatu olevat bulgaarlasilt nõuda, et nad Tšadaldža liinide ees peatuks, sest see võiks anda türklastele võimaluse end koguda ja sellega senised sõjatulemused tühistada. Aktsiooni tulemuseks oli Grey jutuajaminine Bulgaaria saadik Madjaroviga. Grey ütles end jutlevat Bulgaaria sõbrana; olevat tähtis, et Bulgaaria rahustaks Vene valitsust nii ruttu kui võimalik, sest vastasel korral võivat ta kaotada Venemaa sümpaatia. Madjarov lubas kohe Sofiasse telegrafeerida¹²⁾. Venemaa kasustas Bulgaaria mõjustamiseks ka otsest teed. Nimelt telegrafeeris Sazonov Sofiasse saadikule 31. oktoobril ja palus teatada tulemusi sealsete läbirääkimiste suhtes¹³⁾.

Arvatavasti mõjusid eelkirjeldatud surveavaldused kaasa selleks, et Bulgaaria ründejõud rauges. Olulisemat mõju avaldasid nähtavasti siiski mõned muud seigad, nagu kaotused rünnakuil, tarbeainete ja munitsiooni puudus, soostunud maa ja koolera, millesse haigestusid esimesil päevil kuni poolteist tuhat inimest päevas¹⁴⁾. Nii ei pääsenud bulgaarlased 1912. a. sügisel Konstantinoopolisse. Venemaale sekundeeris õnn mitme soodsa seiga näol, nii et jäid ära pinevad olukorrad ses küsimuses ja Venel polnud vaja vähemalt esialgu oma viletsavõitu relvi täristada. Vene ja Türgi ühised seisukohad Konstantinoopoli suhtes ei eita muidugi võimalust, et Vene valitsusel kaugemas tulevikus ei oleks võinud targata agressiivseid soove Konstantinoopoli kohta. Esialgu ei tahetud siiski Venes Konstantinoopolit. Näiteks teatas Preisi prints Heinrich 7. novembril s. a. Saksa riigikantsler v. Bethmann-Hollweg'ile tsaar Nikolai II ütlusest,

¹⁰⁾ GP 33, nr. 12 307, lk. 261 j.

¹¹⁾ GP 33, nr. 12 295, lk. 245, nr. 12 318, lk. 271, märkus 1, lk. 272 ja märkus 1.

¹²⁾ Graf Benckendorffs Diplomatischer Schriftwechsel. Hrsg. von B. v. Siebert, Berliin ja Leipzig 1928, kd. II, nr. 707, lk. 474 jj. Järgnevas tsit.: B II ja III.

¹³⁾ I II, nr. 541, lk. 326 j.

¹⁴⁾ I III, nr. 795, lk. 105 j.

et ta Konstantinoopolit isegi kingitusena vastu ei võtaks ja sobivaks pidavat seda ühes lähema ümbrusega türklasile jätta¹⁵⁾). Vene sõjalised autoriteedid pidasid omalt poolt võimalikuks muuta oma esialgset seisukohta ja kaldusid isegi lubama Bulgaariale mõnda mööndust, näiteks Adrianoopoli suhtes¹⁶⁾). Venemaal kalduti järelikult tarbekorral Maritsa joont parandama Bulgaaria kasuks, mis mööndus oleks olnud nagu hüvituseks Konstantinoopolist loobumise eest.

Novembri lõpul olid Sazonovi kartused Konstantinoopoli pärast tugevasti vähenenud. Ta ütles 28. XI 1912 ühes kirjas, et kuigi sõja edaspidine areng ei olevat veel ettenähtav, võivat siiski arvata, et liitlaste edasitung olevat antud momendil juba oma kulminatsioonini jõudnud ja Konstantinoopoli vallutamise tõenäosus olevat väga väike, mille tõttu näivat täituvatki Venemaa soov, et Konstantinoopol jääks ühes paraja ümbrusega Türgimaale¹⁷⁾). Samuti oli järgmisel kuul Londonis kokkuastunud suurriikide saadikute konverents Vene soovi suhtes soodsai seisukohal. Siin deklareeris Prantsuse saadik P. Cambon (väga võimalik, et Venemaa vastava inspiratsiooni mõjul) Konstantinoopoli suhtes järgmist: „Mis Konstantinoopolisse puutub, siis peab Prantsuse valitsus tingimata kinni *status quo* säilitamisest. See linn peab järelikult Ottomani riigi omandiks jääma; peale selle peab jääma Türgimaale territoorium Euroopas Marmara mere ja Dardanellide juures“. Vene saadik krahv Benckendorff ütles, et ta liitub selle seletusega, lisades aga juurde, et see seletus asja täielikult ei ammutavat¹⁸⁾). See lisand hoidis Venemaale tee vabana agressiooniks Konstantinoopoli vastu tulevikus juhul, kui oleks tekkinud selline kavatsus.

Venemaa võitlus Konstantinoopoli kaitse pärast rauges nüüd mõneks ajaks. Kuid Adrianoopoli langemine bulgaarlaste kätte 26. III 1913 tegi selle küsimuse jälle akuutseks. Vaatamata sellele, et see sündmus oli slaavi maailmale rõõmupäevaks, nägi Venemaa sel puhul ühte pahemust, nimelt seda, et Konstantinoopol ähvardas jääda jälle hädaohtu. Bulgaarlased tahtsid kohe piiri nihutada ida poole Enos—Midia joonele otsesuunas, mitte Ergene jõe jooksu mööda¹⁹⁾). Konstantinoopoli suhtes olid teatavasti Vene- ja Türgimaa huvid identsed. Sazonov instrueeris Benckendorffi, et Venemaa seisukohast oleks soovitav, kui Türgimaa aegaviitmata annaks oma nõusoleku selleks jooneks. Iga viivitus tähendavat tõsist hädaohtu Konstantinoopolile²⁰⁾). Enos—Midia joont pidas Venemaa äärmiseks möönduseks

15) GP 33, lk. 323, märkus 1 j.

16) I II, nr. 547, lk. 330 j.

17) I II, nr. 593, lk. 365.

18) B II, nr. 768, lk. 543 j.

19) I III, nr. 789, lk. 103.

20) I III, nr. 789, lk. 103.

Bulgaariale²¹⁾. Venemaa kartused Konstantinoopoli saatuse pärast olid sel korral üsna põhjendatud; ühest 28. märtsi 1913 telegrammist nähtub, et Tšataldža juures keetsid võitlused juba kaheksandat päeva; maa olnud kuiv ja valitsenud peaaegu suvine ilm. Nähtunud väga võimalikuna, et tunduvalt kõvendatud ja Adrianoopoli vallutamise läbi julgustatud armeed katsuvad teostada läbimurde Türgi rindest²²⁾. 11. aprillil oli aga olukord juba tunduvalt muutunud. Greyli oli sel päeval teada, et Bulgaaria armee kannatavat koolera ali ja olevat vaevalt suuteline Tšataldža liini läbi murdma²³⁾. Kordus järelikult sama lugu, nagu eelmisel sügisel. Siiski Sazonov pidas olukorda veel tõsiseks. Tal oli varuks üks vahend bulgaarlaste peatamiseks, nimelt riikide põhimõtteline nõustumine sõjakahjutasuks²⁴⁾, mis oleks olnud väga teretulnud vaestele Balkani riikidele. Lõpuks selgus, et Venemaal leidis veelgi üks hea vahend, millel oma tagajärjed ei puudunud, nimelt rahu sobitus poolte vahel. Venemaa kaasabil jõuti niikaugale, et 15. IV 1913 sõlmiti Bulgaaria ja Türgimaa vahel 10-päevane relvaderahu, mida hiljemini pikendati²⁵⁾. Sazonov pidas Venemaa teeneks seda, et Türgimaa säilitas Konstantinoopoli. Ta võis seejuures toetuda asjaolule, et märtsis 1913 oli Bulgaaria kindral Radko Dimitrijevi Bulgaaria valitsuse nimel Venemaale pakkunud Konstantinoopoli valdamist juhul, kui Venemaa oleks lubanud Bulgaaria suurendumist Tšataldža liinini²⁶⁾. Oletatavasti lükkas Vene selle pakkumise tagasi. Türgimaa võlgnes tõepoolest palju tänu Venemaale paljude Konstantinoopoli küsimuses teostatud türgisõbralikkude aktsioonide eest.

Kui Venemaa töötas Konstantinoopoli küsimuses ühe oma kaitsealuse Balkani liidu liikme, nimelt Bulgaaria vastu, leiame samal ajal Balkani sõdade ajastu ajaloos näiteid selle kohta, et Venemaa osutas mõne Balkani liidu liikme soovide suhtes väga suurt heatahtlikkust. See kehtib eriti Adria sadama küsimuse kohta. Juba oktoobris 1912 oli Sazonov maininud jutlemises Austria-Ungari saadiku krahv Thurn'iga Serbia soovi saada sadamat Adria merel. Austria-Ungari suhtus sellesse soovisse eitavalt. Oldi arvamusel, et sellist sadamat võiks kergesti muuta sõjasadamaks, mis saaks ainult Venemaa eelpostiks ja mille kaudu võiks Itaalia abiga täielikult sulgeda Adria mere²⁷⁾. Sazonov aga ei loobunud Serbia nõude toetamisest, pidades seda õiglaseks ja Austria-Ungari seisukohta väiklaseks²⁸⁾. Ta tegi Adriaale pääsu küsimuses vahet eesmärgi

²¹⁾ I III, nr. 790, lk. 103 j. ja nr. 791, lk. 104.

²²⁾ I III, nr. 795, lk. 105 j.

²³⁾ GP 34 II, lk. 669, märkus 1.

²⁴⁾ GP 34 II, nr. 13 154, lk. 682.

²⁵⁾ GP 34 II, nr. 13 164, lk. 691, nr. 13 184, lk. 707.

²⁶⁾ GP 36 I, nr. 13 766, lk. 12, märkus 2.

²⁷⁾ GP 33, nr. 12 317, lk. 270.

²⁸⁾ GP 33, nr. 12 351, lk. 306.

ja abinõu vahel; eesmärgiks oli tema järgi Serbia majandusliku iseseisvuse võimalik kindlustamine, abinõuks — väljapääs Adriaale, olgu siis mingi territoriaalse valduse kaudu rannal või ühenduse kindlustamise läbi raudtee kaudu mingi teise sadamaga samul tingimustel, mida Austria oli saavutanud oma kaupade transiidi jaoks Salonikisse²⁹⁾. Austria-Ungari, Itaalia ja Saksamaa, s. t. kõik kolmikliidu riigid, lõid Serbia nõude vastase bloki³⁰⁾. Serbia huvide äärmine kaitsmine Venemaa poolt oleks arvatavasti ajendanud Vene-Austria sõja ja võib-olla ka isegi Euroopa sõja. Seda tõendab näiteks Serbia chargé d'affaires'i Bogitševitš'i jutlemine Saksa välisasjade riigisekretäri A. v. Kiderlen-Wächter'iga. Bogitševitš küsis, kas Saksamaa võtab *casus foederis*'ena juhtu, mil sõda puhkeks Venemaa ja Austria vahel Adria konfliktist pärast. Kiderlen-Wächter vastas jaatavalt nii selle juhu, kui ka juhu kohta, kui Prantsusmaa ei võtaks sellisest sõjast osa³¹⁾. Venemaal polnud mingit võimalust ilma Euroopa sõjata aidata sõjaliselt Serbiat selle konfliktis Austriaga. Seetõttu ei jäänud Venemaale muud üle, kui järele anda kõigis küsimusis niivõrra, kui võrra ta kartis Euroopa sõda. Bosnia kriisi alanuspäevade analoogiad olid sellega võimalikuks saanud.

Seepärast püüdis Sazonov mõjuda Belgradi valitsusele rahustavalt³²⁾. Tal olid teated, et Austria otsus, vastu panna Adria sadama hankimisele Serbia poolt, oli kõigutamatu; Austriat toetasid, nagu mainitud, ka tema liitlased. Teiselt poolt seletasid Prantsus- ja Inglismaa avalikult, et nad kuidagi ei kaldu konfliktist kolmikliiduga sellise küsimuse pärast teravaks ajama. Ka Venemaa ise andis Serbiale kategooriliselt teada, et ta ärgu arvestagu Vene kaasatulekuga. Venemaa ei laskuvat sõtta kolmikliidu võimudega Serbia sadama küsimuse pärast³³⁾. Sazonov avaldas soovi, et Inglis- ja Prantsusmaa komplikatsioonide hädaohu vältimiseks soovitaksid Belgradi valitsusele mõõdukust ja arukust³⁴⁾. 13. XI 1912 teataski Benckendorff Grey manitsustelegrammist Belgradi³⁵⁾. Venemaa huves ei võinud aga olla seik, et Austria-Ungari saadikul krahv Thurnil oli korda läinud Peterburis hankida teateid selle kohta, et Vene valitsus ei kavatse Serbia soove Adria sadama küsimuses äärmuseni kaitsta³⁶⁾. Selline teade pidi muidugi Austria-Ungari resp. kolmikliidu vastu-panu kõvendama.

Venemaa seisukoht Adria küsimuses elas siiski üle ühe ajutise muutuse: Nagu Inglise saadik G. W. Buchanan mainib oma mäles-

²⁹⁾ I II, nr. 558, lk. 340.

³⁰⁾ I II, nr. 550, lk. 333.

³¹⁾ SD II, lk. 286, märkus 1.

³²⁾ I II, nr. 558, lk. 339 j.

³³⁾ I II, nr. 562, lk. 342.

³⁴⁾ I II, nr. 563, lk. 343.

³⁵⁾ B II, nr. 718, lk. 487 j.

³⁶⁾ GP 33, nr. 12 377, lk. 338.

tistes, lasknud Nikolai II, kes pidas suurvürst Nikolaiga jt. kindralitega Spalas jahti, oktoobri lõpul Sazonovi enese juurde tulla, et talle teatada oma soovist lubada Balkani võimudele igat mõeldavat toetust, aga niivõrra, et Venemaa ei satuks selle läbi tõsisesse sekkedusisse. Buchanan arvab, et see audients olevat tähistanud pöördepunkti Vene valitsuse käitumises³⁷⁾, ja nimetab seda isegi šovinistlikuks pöördeks³⁸⁾; viimane väide näib igatahes olevat liialdus. Sellise pöördega oli nähtavasti ühenduses asjaolu, et 11. novembril avaldas Sazonov soovi teada saada, millisele seisukohale asuksid Inglis- ja Prantsusmaa siis, kui ei peaks õnnestuma takistada Austria aktiivset väljaastumist³⁹⁾, mida Vene võimude arvates oli oodata juhul, kui Serbia järele ei annaks Adria küsimuses. Izvolksi telegraafis 17. XI 1912 Poincaré väljendusest, et tal (Poincaré'l) olevat võimatu kindlaks määrata Prantsusmaa käitumist Austria aktiivse esinemise korral siis, kui pole teadet Vene valitsuselt ta eesmärkide kohta. Venemaa ülesanne olevat algatavat osa etendada asja puhul, milles ta on enamhuvitatud osanik, kuna Prantsusmaa annaks talie oma energilisimat toetust. Kui Prantsusmaa esineks algataja osas, siis satuks ta hädaohtu oma liitlase eesmärkidele ette joosta. Poincaré lisanud juurde, et üldse olevat kõik kokkuvõetav valemisse: „Kui Venemaa sõtta läheb, teeb Prantsusmaa sedasama, sest meie teame, et selles asjas Saksamaa seisaks Austria taga.“ Kui Izvolksi küsinud, kas Poincaré teab Inglise seisukohta selles asjas, vastanud Poincaré, et tema informatsiooni järgi piirduvat Londoni kabinet antud momendil Venemaale oma täieliku diplomaatilise toetuse lubamisega, mis ei lüügitaks välja tarbekorral ka energilisema abistamise võimalust⁴⁰⁾. Järgmisel päeval, 18. novembril, teatas Izvolksi veel kinnitavalt, et Poincaré öelnud endastmõistetava olevat Prantsusmaa väljaastumise sel konkreetsel juhul, mil esineb Prantsuse-Vene liidulepingus ettenähtud *casus foederis*, s. t. siis, kui Saksamaa toetab Austriat relvade jõuga Venemaa vastu⁴¹⁾. Selline Prantsuse-Inglise toetus pidi loomulikult Venemaa seisundit kõvendama.

Lisaks mõjus samas suunas ka Vene avalik arvamus, millega Sazonov oli sunnitud sel puhul arvestama. Sazonov nimetas avalikku arvamust isegi tekkinud pöörde põhjuseks. Vähemalt öelnud ta Itaalia chargé d'affaires'ile, et ta olevat sunnitud avalikus arvamuses esineva ärevuse tõttu oma esialgset seisukohta muutma ja Serbia nõuet Adriaale pääsu suhtes toetama⁴²⁾. Venemaal tuli muidugi ka

³⁷⁾ G. Buchanan, *Meine Mission in Russland*, Berliin 1926, lk. 67. Järgnevas tsit.: Buchanan.

³⁸⁾ Buchanan, lk. 69.

³⁹⁾ I II, nr. 563, lk. 343.

⁴⁰⁾ I II, nr. 567, lk. 346 j.

⁴¹⁾ I II, nr. 569, lk. 347.

⁴²⁾ I II, nr. 573, lk. 350.

juba ainuüksi prestiiži pärast osutada sõjakust teatud piirideni. Saksa Peterburi saadiku Fr. Pourtalés'i telegrammist 20. XI 1912 nähtubki, et Sazonov rääkis täiesti avameelselt väga hädaohtlikust seisundist, mis tekiks juhul, kui Austria-Ungari kangekaelselt jääks seisukohale mitte lubada Adria mere sadamat Serbiale. Sazonov ei kartnud seejuures sõna „sõda“ suhu võtta. Pourtalès oli toimunud pööret juba tükk aega jälginud ja tema andmed tõendavad avaliku arvamuse sellekordset mõju. Pourtalès'i teadmise järgi olevat Sazonov teinud juba mõnda aega möödusi avalikus arvamuses valitsenud meeoleoludele; see väljendunud intervjuudes ja ametlikult inspireeritud ajaleheartikleis. Samasuguseid möödusi arvas Pourtalès võivat ära tunda ka Vene valitsuse suhtumises panslavistlikku agitatsiooni. Pööre olevat tekkinud kõrgemais ringes umbes 14 päeva eest, järelikult umbes 6. novembri paiku. Tõenäoselt pani Pourtalès pööret tähele siiski alles tublisti hiljem selle tekkimisest. Eespooltoodud Buchanan'i teate järgi tuleb oletada, et pööre sündis juba oktoobrikuus. Teatud määral oli õige Pourtalès'i arvamine, et tsaari sõjalisel ümbrusel ja suurvürst Nikolai Nikolajevitši parteil oli õnnestunud muuta rahuõbralik tsaar sõjakaks. Ohvitseride ringis ja õukonnas polevat olnud Balkani sõja alul märgata mingit sõjakust, nüüd räägitud aga avalikult Austria-Vene sõjalise konfliktiviimast ja isegi tõenäosusest⁴³⁾. Vene taandumistendents Balkani küsimuse suhtes oli avaliku arvamuse, militaristide ja tsaari mõjul muutunud vastupanu tendentsiks.

Pinevat õhkkonda tihendasid omalt poolt sõjalised ettevalmistused. Ärevaid teateid Vene mobilisatsioonist oli liikumas juba enne Balkani sõja tegelikku puhkemist. Näiteks valgustas 6. X 1912 prints Ludwig Windischgrätz, Ungari delegatsiooni liige, „Zeit'is“ Vene hädaohtu järgmiselt: „Kui Venemaa kuni 6. oktoobrini mehi, keda ta mobiliseerinud, ei vabasta, siis on n. n. proovimobiliseerimine vaevalt sellise iseloomuga. Seeläbi tekib tõsine situatsioon. Venemaa olevat 11 jalaväe ja 5 ratsaväe divisjoni enam kui 200 000 mehega mobiliseerinud Austria, Saksa ja Rumeenia piiril“⁴⁴⁾. 13. novembril lisandus teade teedeministri otsusest süte tagavarade kohta reas väiksemas kaevandusis. Ka reservilaskmine ei pidanud toimuma, nagu see varemini sündinud, 2 kuud enne uut aastat, vaid see lükati kuni seadusliku lõpptärminini edasi⁴⁵⁾. Mis puutub Austriasse, siis valmistuti ka seal. Teade 12. novembrist rääkis sõjalaevastiku mobiliseerimisest Pola's ja Doonau laevastiku omast Semlin'is; järgmise päeva teade kõneles sõjalisist ettevalmistusist Böömimaal, Bosnias ja Dalmaatsias⁴⁶⁾. Novembri keskpaiku 1912 levis Viinis kuuldus, et

⁴³⁾ GP 33, nr. 12 415, lk. 385.

⁴⁴⁾ GK 1912, lk. 303.

⁴⁵⁾ GK 1912, lk. 438.

⁴⁶⁾ GK 1912, lk. 308.

serblased peale Prizren'isse sissetulekut olevat kohelnud halvasti sealset Austria konsulit Prochaska't. Kuuldus leidis eriti toitu sellest, et Serbia sõjalised võimud ei lasknud üldse telegramme Prizrenisse ega sealt välja ja et tehti raskusi ühele Austria ametnikule, kes oli saadetud konsuli saatuse selgitamiseks Prizrenisse. Alles pikema aja järel selgus, et konsul Prochaskaga polnud midagi halba juhtunud; esialgu oli aga Prochaska-juhtum meeleolu Viinis hädaohtlikult ärevaks ajanud. Selle juhtumi, talle Viinis tekkinud vastukaja ja sõjaliste abinõude tarvituselevõtu vahel valitseb tihe side⁴⁷⁾. Ka Saksamaad informeeriti Austria poolt. Nimelt teatas 19. XI 1912 Kiderlen-Wächter keiser Wilhelm II-le krahv Berchtoldi ülesandel Austria saadiku teadaandest, et pidevad teated Vene vägede kõvendamisest Galiitsia piiril sundivat Austriat vägesid kõvendama Vene piiril⁴⁸⁾. Austria kindralstaabis oldi sõjakad, nagu nähtub 18. novembri teatest. Üks juhtiv ohvitser olevat öelnud, et neil olevat häbi, ja kui nad end kokku ei võtvat, siis pidavat nad vastavad konsekventsid tõmbama ja suurriigi aust loobuma⁴⁹⁾. Pinevust suurendasid veel Austria slaavi osis toimuvad rahvuslikud meeleavaldused⁵⁰⁾, mis tekitasid Saksa ringkonnis kibedust. Keiser Wilhelm II tegi slaavi meeleavaldajate suhtes märkusi, soovitades neid üles puua ja arvates, et „mit Blut u. Eisen sind die Kerls nur noch zu kuren“⁵¹⁾.

21. XI 1912 andis keiser Franz Josef oma nõusoleku Galiitsia vägede suurendamiseks; ta arvas seisundi olevat raskema, kui 1866. a. Saksa sõja puhul. Sõjaminister kindral Auffenberg ütles: „Meie näeme, kuidas Venemaa meie piiri abinõudele reageerib. Võtab ta neid rahulikult, siis on meil vabad käed Serbia vastu.“ Muide, ka Berliini kindralstaap oli Austria sõjaliste abinõude suhtes informeeritud⁵²⁾. Nii näeme, millist kardetavat sondeerimismängu mängis Austria juba tol korral Venemaaga. Teatavasti kordus see maailmasõja eelpäevil. Serbiat võis säilitada ainult respekt Vene relvade vastu. Saksa kindralstaabi ülema H. v. Moltke andmeil oli Venemaa sõjavägede hulk teenistusse edasijäetud väljateeninud sõdurite arvel kasvanud 400 000 mehe võrra⁵³⁾. Vaatamata sellele ei suutnud Vene sõjavägi Austrias niipalju enda vastu respekti äratada, et sellest oleks jätkunud vastutuleku tekitamiseks Serbia suhtes. Vene-

47) GP 33, lk. 353, märkus 1.

48) GP 33, nr. 12 395, lk. 359.

49) GP 33, nr. 12 402, lk. 366.

50) GP 33, nr. 12 402, lk. 369.

51) GP 33, nr. 12 402, lk. 371.

52) GP 33, nr. 12 404, lk. 372 j.

53) GP 33, nr. 12 412, lk. 381. Sazonovi andmeil oli see arv vähem kui 350 000 (B II, nr. 786, lk. 560) ja Buchanan võtab selleks arvuks 350 000 (Buchanan, lk. 69).

mae oli nähtavasti niikaugele läinud, kui minna võis ilma erilise hädaohuta (nagu Nikolai II oli teatavasti Spalas käskinud). Õt võimalik polnud alustada sõda Vene vägede madala ettevalmistustaseme ja sõjaks küllaldase põhjuse puudumise pärast, siis tuli Venemaal tagasi tõmbuda. Pealegi polnud Venel huvi lasta end tembeldada tüliotsijaks, sest siis oleks ta võinud kaotada Inglis- ja Prantsusmaa avaliku arvamuse poolehoidu.

Sazonov telegrafeeris seetõttu Vene Belgradi saadikule Hartwigile, et valitsus kalduvat Adriaale juurdepääsu küsimuses üha enam rahuikule lahendusele, sest see küsimus olevat Vene valitsuse silmis puhtkohaliku tähendusega. Ta palus ettevaatlikult Serbia peaministrit N. Pašič'it selles suhtes kaineštada⁵⁴⁾. Ka Pourtalès oli muutust märganud, aga vist mõni päev hiljemini, kui see tegelikult toimus. Ta arvas, et juba 22. XI 1912 olnud Sazonovil leplikum meeoleolu kui eelmisel nädalal⁵⁵⁾. Ka Benckendorffi arvamine 24. novembrist polnud sõjakas. Ta arvas äärmisel juhul saavutada võivat neutraliseeritud sadama autonoomse Albaania territooriumil; kui Venemaa aga tahaks Serbiale anda veel kaugemale minevat toetust, siis kaotaks ta Inglis- ja Prantsusmaa moraalise toetuse⁵⁶⁾. 25. XI 1912 telegrafeeriski Sazonov Pariisi (ja teatas sellest ka Londonisse), et Venemaa seisukoht Austria-Serbia tülis polevat muutunud; Venemaa jätkavat mõlema poole huvega arvestamist, rahuliku lahenduse otsimist ning Serbiale nõu andmist mõõdukuseks ja järeleandmiseks⁵⁷⁾. Pinevuse alanemiseks oli tähtis ka Saksamaa seisukoht. Kiderlen-Wächter ei näidanud üles mingit sõjakust. 26. XI 1912 ta teatas vürst Lichnowski'le, Saksa saadikule Londonis, et Saksamaa saaks mõjuda oma liitlasele rahustavalt, kui Venemaa ei võta uusi abinõusid tarvitusele. Olevat kahetsusväärne, kui vastastikuiseist sõjalisist abinõudest, millega igatahes Venemaa olevat algust teinud, tekiks Euroopa rahule tõsine ähvardus⁵⁸⁾. Venemaa poliitika tallas nüüd tõsiselt rahuteed. Kui Serbia valitsus pöördus Peterburi poole küsimusega, kuidas käituda edaspidi, soovitas Sazonov, et Serbia jätkaks oma püüet poliitilisele ja majanduslikule sõltumatusesele, aga väldiks vahendeid, mis võiksid teha seisundi enam komplitseerituks. Ka Vene ja Prantsuse saadikud Bukarestis väljendusid samas mõttes⁵⁹⁾. Väga iseloomulikult väljendus Vene Balkanipoliitika suhtes Sazonov 4. XII 1912 krahv Thurn'ile. „Teie võite kindlad olla, et meie ei alusta kallaletungi,“ ütles ta, aga lisas

⁵⁴⁾ B II, nr. 737, lk. 506 j.

⁵⁵⁾ GP 33, nr. 12 425, lk. 393 j.

⁵⁶⁾ B II, nr. 729, lk. 500.

⁵⁷⁾ I II, nr. 583, lk. 358.

⁵⁸⁾ GP 33, nr. 12 437, lk. 407 j.

⁵⁹⁾ GP 33, nr. 12 439, lk. 409, märkus 2.

kohe juurde: „eeldusel, et teie ise Serbiale kallale ei tungi“⁶⁰). See oli enne maailmasõda Venemaa poliitiline dogma, mida oleks eeskätt Austrial tulnud alati pidevalt arvestada.

Kui Venemaa oli lahkumas sõjaka poliitika radadelt, ei teinud seda veel Austria-Ungari. 23. XI 1912, kui Vene poolel võis märgata juba pehmemat suhtumist kriisi, jätkus pinevus Austrias. Sel päeval oli kindralstaabi ülem saanud audientsil keisri nõusoleku terve rea väekorpuste koosseisude kõrgendamiseks, vabanemisele kuuluvate sõdurite teenistusse edasijätmiseks, väljasuurtükiväe suurendamiseks ja mitmete teiste vahendite tarvituselevõtuks relvastatud jõu tõstmisel⁶¹). Detsembri alul oodati keisrilt isegi korraldust n. n. Balkani mobilisatsiooni läbiviimiseks. 4. detsembril esitas kindralstaabi ülem Schönbrunnis audientsil Franz Josefile mobiliseerimiskäsu kinnitamiseks. Keiser ei suutnud aga sel korral veel otsustada⁶²) ja pinevus jätkus. 12. detsembril nimetati koguni endine kindralstaabi ülem Fr. Conrad v. Hötzendorff jälle endisele kohale. See mees tegi kõik, mis võimalik, et saavutada sõjalist arveteõiendamist Serbiaga⁶³). Seetõttu ettevalmistusüritused jätkusid⁶⁴). Siiski pidi Conrad v. Hötzendorff lõpuks tunnustama, et ta katsed sõda Serbia vastu välja kutsuda olid nurjunud, sest keiser ja troonipärija olevat kartnud, et Serbia sõjast võiks areneda Euroopa sõda⁶⁵).

Ebasoodsalt mõjus Conrad v. Hötzendorffi kavatsustele ka Londonis toimunud suurriikide saadikute konverents, kes algas oma vastuolusid lahendavat tööd detsembri keskpaiku 1912. 18. detsembril võeti sel konverentsil, kus muidugi viibis ka Austria esindaja, järgmine vormel vastu: „Serbia saab kaubasadamana ühe vaba ja neutraalse Albaania sadama, mis on ühenduses internatsionaliseeritud raudteega, seisab Euroopa kontrolli ja erilise rahvusvahelise asutise kaitse all ja omab õigust vabaks transiidiks ka relvade ja munitsiooni alal“⁶⁶). Et Serbia samal ajal ise lõpuks loobus nõudest territoriaalse juurdepääsu suhtes Adria merele⁶⁷), siis kaotas Adria konflikt oma senise aluse.

Üldine pinevus Balkani küsimuses vähenes ka selle tõttu, et 16. detsembril olid alanud rahuläbirääkimised Türgimaa ja sõjaliselt edukate Balkani liitlaste vahel⁶⁸). 21. detsembril oli märgata juba Austria sõjaministeeriumis ja kindralstaabis esimesi tunnuseid algava

⁶⁰) GP 33, nr. 12 483, lk. 455.

⁶¹) GP 33, nr. 12 434, lk. 402 j. ja nr. 12 437, lk. 407 j.

⁶²) GP 33, nr. 12 485, lk. 457 j.

⁶³) GP 33, lk. 473, märkus 2.

⁶⁴) GP 33, nr. 12 495, lk. 476.

⁶⁵) GP 33, lk. 473, märkus 2.

⁶⁶) B II, nr. 766, lk. 540 j.

⁶⁷) B II, nr. 769, lk. 545 j.

⁶⁸) B II, nr. 764, lk. 537.

pinevuse lahenemise kohta⁶⁹). Üllatusena teostas aga Venemaa jaanuari alul 1913 just nagu Adria kriisi finaalsiks sõjaka meelevalduse, millel siiski polnud aga halbu tulemusi. Keiser Wilhelm II juurde atašeeritud Vene kindral Tatištšev oli talle tsaari ülesandel teatanud, et Austria poolel olevat teostatud vägede kõvendusi, mis Vene keisrit sundinud kaitse otstarbel samuti korraldama kõvendusi. Austerlastele olevat ette pandud Vene piiril ettevõetud kõvendused kõrvaldada. Kui rahuldavat vastust ei järgnevat, siis olevat tsaar sunnitud Kiievi rajoonis oma vägesid suurendama⁷⁰). Saksa sõjalise voliniku krahv Dohna arvates olnud Tatištševi samm tuntud Serbia-Montenegro sõbralise õuepartei (kuhu kuulusid suurväest Nikolai Nikolajevitš, ta naine — Montenegro kuninga tütar, selle õde jt.) mõjustuste tulemus. Nikolai II muutis aga varsti oma seisukohta. Peaminister V. Kokovtsevil õnnestus audientsil 3. I 1913 kerge vaevaga tsaari veenda edaspidiste sõjaliste vahendite tarbetuses. Kokovtsevi jutlemine Austria saadiku krahv Thurniga oli samuti olnud väga sõbralik, nii et Thurn ei näinud Tatištševi missioonis seisundi teravnemise tunnuseid⁷¹). Sõjalised vahendid püsisid siiski, kuigi pinevus oli oma teravuse kaotanud⁷²).

Vaevalt sai Adria sadama konflikt vaibuda, kui hakkasid kujunema uued vastuolud. Teatavasti olid detsembri keskel 1912 alanud rahuläbirääkimised Balkani liidu ja Türgimaa vahel. Et oli karta nende nurjumist ja Venemaa tahtis aidata oma kaitsealuseid, telegrafeeris Sazonov 21. XII 1912 Vene Konstantinoopoli saadikule Giers'ile, tehes talle ülesandeks deklareerida Türgimaale, et sõjategevuse taaspühkemisel Türgimaa järeleandmatuse tagajärjel võiks Venemaa erapooletus hädaohtu sattuda. Giers täitis selle ülesande 23. detsembril⁷³). Türgimaal ei võetud nähtavasti seda ähvardust tõsiselt, sest türklased lasksid tööpoolest rahuläbirääkimised katkeda⁷⁴). Suurriigid püüdsid oma vahenduse kaudu olukorda parandada. Jaanuari keskpaiku esitasid nad Türgimaale kollektiivses noodis nõude, et viimane ei takistaks rahu jaluleseadmist. Seda aktsiooni toetas Vene saadik veel erilise sammuga, korrates oma seletust,

⁶⁹) GP 34 I, nr. 12 567, lk. 79.

⁷⁰) GP 34 I, nr. 12 605, lk. 117 j.

⁷¹) GP 34 I, nr. 12 619, lk. 133 j., lk. 138, märkus 3.

⁷²) Oma järeleandmist Adria sadama küsimuses täiendas Serbia valitsus veel ühe aktsiooniga. 9. I 1913 informeeris Londoni saadikute konverentsi istungil Grey saadikuid, et Serbia chargé d'affaires olevat talle üle andnud promemoria, milles leidis järgmine tähtis koht: „Serbia alistub rahusõlmimise ja sellega ühenduses olevate küsimuste korraldamise järel Euroopa tahtele ja tõmbab tagasi oma väed Adria Serbia (!) rannalt“ (B III, nr. 815, lk. 30). „Serbia“ sõnaga demonstreeris Serbia nähtavasti oma solvunud iseteadvust ja teoreetilist püsimist endisel seisukohal.

⁷³) GP 34 I, lk. 68, märkus 2.

⁷⁴) GP 34 I, lk. 139, märkus 1.

et Venemaa sõja taasalgamise juhul ei võivat enam säilitada oma neutraalsust. Türgi valitsus alistus suurriikide soovile⁷⁵⁾. Venemaa aga tühistas oma Konstantinoopoli saadiku poolt Türgimaale antud ähvarduse⁷⁶⁾, nähtavasti pidades seda mittesobivaks antud momendile; oli ju Türgimaa soodsalt suhtunud suurriikide esitise.

Türgimaa võimud olidki rahutegemise poolt⁷⁷⁾; kuid äkki puhkes peamiselt selle küsimuse pärast mässuliikumine, mille tulemusena tekkis uus valitsus ja pääses võimule rahuvaenlik poliitika⁷⁸⁾. Rahulootuste nurjumine Balkanil suurendas loomulikult jälle pinevust. Jaanuari keskel sondeeris Austria Saksa valitsuse seisukohta. Selgus, et ei keiser Wilhelm II ega riigikantsler v. Bethmann-Hollweg ei kaldunud sõda pooldama, vaid püüdsid seda vältida. Kindral Conrad v. Hötendorff ütles sel puhul, et Austria-Ungaril on kavatsus ainult oma vastuolu Serbiaga lahendada vägivaldsete vahendite kaudu. Kui Venemaa selle vastu välja astuvat, siis pidavat Saksamaa otsusele jõudma⁷⁹⁾. Austria-Ungari sõjapartei kavatsustele oli suureks takistuseks Saksamaa sellekordne rahuõbralikkus. Teatavasti läks alles 1914. a. juulipäevil sõjaparteil korda selles suhtes olulisemat muutust läbi viia.

Venemaal valitses kestvalt suur ärevus Austria käitumise pärast. Leiti, et vaatamata kõigele Vene järeleandlikkusele ei esine Austria poolel vähematki pinevuse lahendust⁸⁰⁾. Austria esindaja osutas Londoni saadikute konverentsil Balkani vastuolude lahendamisel suurt tõrksust. Inglise kuningas George V arvas, et juhul, kui saadikute konverents nurjuks, langeks vastutus ainult Austriale. Krahv Benckendorff hindas Euroopa riikide suhtumist Venemaasse sel momendil soodsaks, pidades selle põhjuseks Venes valitsevat leplikkuse vaimu⁸¹⁾. Inglise kuningas rääkis 21. I 1913 Benckendorffile huvitavaid asju Preisi printsi Heinrichi hiljutisest külaskäigust. Prints oli pärinud kuningalt, milline oleks Inglismaa seisukoht sõja puhul⁸²⁾. Tõenäoselt toimis prints Heinrich vastavate direktiivide kohaselt. Juhul, kui Inglismaa oleks näit. andnud lubaduse kindla erapoole-tuse suhtes, oleks kolmikliidu algatusel võinud tekkida raske hädahoht Balkani resp. Euroopa keerdsõlmede lahendamisel sõjakamate vahendite kaudu. Printsi üllatuseks vastas kuningas, et teatavail

⁷⁵⁾ GK 1913, lk. 627 j.

⁷⁶⁾ GK 1913, lk. 611.

⁷⁷⁾ GK 1913, lk. 627 j.

⁷⁸⁾ GK 1913, lk. 629 jj. ja 644.

⁷⁹⁾ B. Schwertfeger, Die Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes 1871—1914. Ein Wegweiser durch das grosse Aktenwerk der Deutschen Regierung (Berliin 1928), V Teil, 3. Abteilung, lk. 12 j. Järgnevas tsit.: Schwertfeger V, 3.

⁸⁰⁾ Schwertfeger V, 3, lk. 19.

⁸¹⁾ B III, nr. 832, lk. 50 j.

⁸²⁾ B III, nr. 833, lk. 52.

asjaoludel läheb Inglismaa kindlasti üheskoos Vene- ja Prantsusmaaga. Prints oli osutanud elavat imestust ja vastanud, et ta asja tähtsuse tõttu pidavat sellest oma keiserlikule vennale (Wilhelm II-le) otsekohe teatama⁸³⁾. Järelikult oli Saksa sondeerimine Londonis lõppenud Saksamaale tagasihoidlikkust dikteerivalt, sest Inglismaa seisund oli ebasoodus sõjalisiks seiklusiks. See seik mõjutas Saksa- maad antud momendil kahtlemata tagasihoidlikkusele ja pidi samuti mõju avaldama Austria poliitilisele orientatsioonile rahulikuma käitumise suunas.

Peale Austria küsimuse tegi Venemaale muret Rumeenia-Bulgaaria pinev suhe. Nimelt olid Bulgaaria võidud I Balkani sõjas Türgimaa arvel äratanud lõkkele Rumeenia kompensatsiooni ihad. Sazonov oli palju vaeva näinud, et bulgaarlasi kallutada seni tehtud mõõndustele. Nüüd kaebas ta jälle Rumeenia väikse vastutulelikkuse pärast. Bulgaaria oli Venemaa nõuandel oma esialgses seisukohast juba väga kaugele kõrvale kaldunud. Ta oli täitnud Rumeenia nõuded, eriti need, mis toetusid strateegilisele kaalutusile. Sazonov andis mõista, et Bulgaaria-Rumeenia sõja juhul ei või Venemaa üksikõikseks jääda⁸⁴⁾.

Lisaks Venemaa senistele muredele tuligi Türgimaalt lisaks uus üllatus, nimelt riigipööre jaanuaris 1913. See viis Sazonovi maksimaalsesse ärevusse. Pourtalès leidis Sazonovi 24. jaanuaril äärmiselt rahutuna Konstantinoopoli sündmuste pärast; ta polnud veel kunagi Sazonovit nii ärritatuna näinud⁸⁵⁾. Peterburis kujunes tugev vool Türgimaa suhtes neutraalsusest loobumise ja Türgimaale Aasias sekelduste valmistamise suunas⁸⁶⁾. Sazonov ei lasknud aga pinevust nädahtlikuks muutuda, vaid astus isegi panslavistidele vastu. Veebruari alul keelati tema algatusel politseilikut ära kõik panslavistlikud banketid Peterburis, Moskvas ja Kiievis⁸⁷⁾. Vene sõjapartei ei suutnud veel Venemaa poliitikat ohtlikult mõjustada. Ka oli Vene valitsuse poliitikale nüüd toetuseks sobiv kallak Austria poliitikas. Austria sõjapartei ei suutnud end lõplikult kehtima panna. Austria keiser saatis prints Hohenlohe'ga veebruari alul Nikolai II-le väga sõbraliku kirja. Ta avaldas soovi kaotada isikliku aktsiooni kaudu selle ebasoodsa mulje, mis Austria poliitika oli Venes esile kutsunud. Keiser palus mitte tähelepanuta jätta ta püüdeid, mis olevat suunatud Austria-Ungari eluliste huvide kokkukõlla viimisele murega heade suhete säilitamise eest. Nikolai II vastas sõbralikult, aga kindlalt: Venemaa olevat teinud juba kõik võimaliku, et oma kohuseid, mida talle sadade aastate pikune ajalugu peale paneb,

⁸³⁾ B III, nr. 833, lk. 52.

⁸⁴⁾ GP 34 I, nr. 12 728, lk. 245.

⁸⁵⁾ GP 34 I, nr. 12 729, lk. 245 j.

⁸⁶⁾ GP 34 I, nr. 12 731, lk. 247.

⁸⁷⁾ GK 1913, lk. 611.

kokkukõlla viia tõelise püüdega Euroopa rahu säilitamiseks. Venemaa mõõndused selle eesmärgi saavutamiseks laskvat loota, et Austria omaltpoolt soodustab küsimuste rahulikku otsustamist. Aga see ootus olevat, Londoni saadikute konverentsi arvestades, osutunud petlikuks. Lõpuks palus tsaar Franz Josefit kasustada kogu oma isiklikku mõju oma valitsuse mõjustamiseks rahulikus mõttes, et säiliks Euroopa rahu ja kõveneksid Vene-Austria heanaaberlikud suhted⁸⁸⁾. Prints Hohenlohe väitis Sazonovile, tema missiooni tähtsaim ülesanne seisvat selles, et Venemaal selgitada Austria relvastamise tõelist tähendust, millest ta olevat isiklikult informeeritud kui kindralstaabi ohvitser. Ta vastutavat oma auga informatsiooni tõepärasuse eest. Siis andis prints ülevaate Austria ettevalmistusist ja kinnitas, et Austria ei kavatsevat ei Venemaad ega Serbiat rünnata. Ta mainis ka, et olevat raske enne Balkani sõja lõppu asuda sõjaliste vahendite redutseerimisele. Sellele vaatamata olevat ta aga valmis isiklikult Viinis mõjuma, et Austria valitsus vähemalt osutaks teatavat algatust selles asjas, mis oleks tema kavatsuste tõelikkuse tõenduseks. Üldiselt hindas Sazonov jutlemist printsiga väga sõbralikuna ja leplikuna⁸⁹⁾. Prints Hohenlohe missioon täitis kindlasti oma otstarbe ja aitas lahendada pinevust Venemaa ja Austria vahel.

Jõudnud Viini tagasi, prints Hohenlohe väljendus väga mõõdukalt ja astus isegi otsustavalt välja Austria vägede suurenduste redutseerimise eest⁹⁰⁾. Krahv Thurn teataski Sazonovile, et Austria valitsus on valmis vähendama Galiitsia vägesid. Ta avaldas lootust, et see samm põhjustaks Venemaa teenimajäetud reservistide vabastamise⁹¹⁾. Austria saigi Peterburist lubaduse, et ka Vene poolel lastakse piirirajoones reservistid vabaks⁹²⁾. Senist asjakäiku kroonis 11. III 1913 Peterburis ja Viinis avaldatud identne teadaanne järgmise sisuga: „Kirjavahetus, mis toimus viimati keisrite Franz Josefi ja Nikolai vahel, on uuesti tõendanud, et sündmused Balkani poolsaarel pole vähendanud sõbralikke tundeid mõlema suverääni vahel ja et rahu säilitamine moodustab endiselt nende hoolitsuste eesmärgi. Seepärast on mõlemad valitsused otsusele jõudnud, et teatud puhtdefensiivset liiki vahendid, mis olid mõlema riigi piiriproovintses tarvitusele võetud, ei näi enam olevat asjaoludest nõuetavad. Seepärast on otsustatud Austria-Ungari vägede tegevust Galiitsias alandada normaalseisundile. Samuti teostatakse Vene reservistide selle aastakäigu vabastamine, kes möödunud aasta sügisel oleks pidanud vabaks saama.“ Peterburis lisati sellele seletusele täiendus, mille suhtes poldud kokku räägitud; nimelt nähtuvat

⁸⁸⁾ GK 1913, lk. 611 ja-I III, nr. 724, lk. 59 j.

⁸⁹⁾ B III, nr. 856, lk. 79 jj.

⁹⁰⁾ GP 34 I, lk. 315, märkus 1.

⁹¹⁾ GP 34 I, nr. 12 900, lk. 422.

⁹²⁾ GP 34 I, nr. 12 905, lk. 426.

läbirääkimisist Viini kabinetiga, et Austria-Ungari ei kavatsevat mingit kaflaletungiplaani oma lõunanaabrite suhtes⁹³). Sellega püüdis Venemaa siduda Austria käsi, kasustades muu seas nähtavasti ka prints Hohenlohe vastavat väljendust.

Austerlased olid aga selle peale väga pahased, sest nad tahtsid ju soodsal momendil Serbiaga arveid õiendada. Berchtold ütles selle kohta muu seas: „...Es ist eine gemeinheit.“ Ja asjast oleks võinud kergesti tüli tekkida. Küll ei olnud krahv Thurn selles päris süüta⁹⁴), sest ta oli teadnud Sazonovi kavatsusest Vene avaliku arvamusel rahustamiseks sellist kommentaari ajalehes ilmuda lasta. Thurn ei teatanud aga asjast Viini, sest ta ei pidanud seda tingimata vajalikuks ja kartis tekitada Viinis uuesti kõhklemisi ühise teadaande suhtes. Lõpuks oli Sazonov õigustatud vastava seletusega esinema, sest Austria oli korduvalt esinenud sellesisuliste rahukin- nitustega. Mida krahv Thurn polnud ette näinud, oli see, et kommentaar võiks võtta teadaande täienduse kuju. Viimane olevat, arvas ta, Sazonovi või mõne ta ametniku trikk, mis polevat päris „fair“. Sazonov olevat olnud alul väga ärritatud, kui ta teada sai Viini ametlikust avaldusest, mis nimetas Vene kommentaari üle- aruseks. Ta andis seda mõista ka krahv Thurnile. Siiski lõppes jutu- ajamine väga sõbralikul viisil⁹⁵). Venemaa oli asetanud Austria selle võttega raskesse seisundisse. Ei kõlvanud ju viimasel ses küsimuses „suurt kella“ helisema panna, sest see oleks paljastanud ta kavatsusi oma lõunanaabri kohta. Üldiselt oli siiski see järjekordne Vene-Austria kriis lõppenud veel kord ilma *ultima ratio*'ta — sõjata.

(Järgneb.)

H. Fischer.

Akadeemiline Ajaloo-Selts 1935./36. tegevus- aastal.

1935./36. a. jätkas Akadeemiline Ajaloo-Selts oma tegevust peamiselt juba varemini alatud ettevõtete ja tööde edasiarendamise alal. Seltsi väljaannetest ilmus „Ajaloolist Ajakirja“ 4 numbrit 1935. a. aastakäigust. Ajakirja toimetusse kuulus peatoimetajana H. Kruus, liikmeina üldajaloo alal P. Tarvel, Eesti ja Põhjamaade ajaloo alal H. Sepp, arhiivinduse alal O. Liiv ja arheoloogia alal M. Schmiedehelm.

⁹³) GP 34 II, lk. 473, märkus 2.

⁹⁴) GP 34 II, nr. 12 959, lk. 486 ja märkus 3.

⁹⁵) GP 34 II, nr. 12 985, lk. 518 j.

Jätkati tööd seltsi väljaandel ilmuvate suuremate teoste, nimelt „Eesti Biograafilise Leksikoni“ täiendusvihi, Eesti ajaloo bibliograafia järgnevate vihkude ja ajaloo oskussõnastiku koostamisel.

„Eesti Biograafilise Leksikoni“ täiendusvihi toimetamise töödega jõuti lõpule. Toimetuse peamine töö on seisnud artiklite sisulises kontrollis, redigeerimises ning viimistlemises ja puuduvate andmete kogumises; on kaalutud veel kord tegelaste biograafiate täiendusvihtu võtmist õige mitmelt alalt, mis seni olid leksikonis esindatud lünklikult. Tehtud otsuste järgi on täiendusvihtu võetud uute, s. o. esmakordselt esinevate biograafiate arv võrreldes eelmise aastaga mõnekümne võrra tõusnud ja kujunenud kindlaks ümmarguselt 600-le; sellele lisanduvad varemini Eesti Biograafilise Leksikoni I—IV vihus ilmunud artiklite täiendid ning jätkud ja mõnede artiklite kordamised. Täiendusvihi kirjastamiseks on sõlmitud kokkulepe endise kirjastaja K. Ü. „Loodusega“. Käsikiri, mille suurus on umb. 10 trükipoognat, on juba üle antud kirjastusele ja on ladumisel. Toimetuse koosseis on olnud endine: peatoimetaja P. Tarvel, toimetusliige H. Kruus, sekretär J. Olvet.

Eesti ajaloo bibliograafia (1877—1917) koostamist ja trükkimist jätkati E. Blumfeldti ja N. Loone toimetusel. Suvel 1935 ilmus teose II vihk (lk. 145—288). Trükkivalmiks redigeeriti ja anti trükkimisele teose III vihu käsikiri, mis loendab kirjandust järgmiste alade ja küsimuste kohta: veneaegne kirikuajalugu (järg), hariduse- ja kooliajalugu, kirjanduse- ja kunstiajalugu, rahvaluule, etnograafia ja koha-ajalugu. Selle vihu käsikirja redigeerimine viibis osaliselt mag. N. Loone haigestumise tõttu.

Eesti ajaloo ja filoloogia aastaülevaatele, mis ilmub Õpetatud Eesti Seltsi väljaandel, jätkati kaastöö tegemist. 1931. a. kohta käivas köites on ajaloolise kirjanduse osa koostatud Akad. Ajaloo-Seltsi ülesandel E. Blumfeldti ja N. Loone poolt.

Samuti jätkati kaastööd Ajaloo teaduste Rahvusvahelise Bibliograafia Aastaraamatule.

Ajaloo oskussõnastiku komisjon töötas edasi uute oskussõnade loomisel. Komisjoni istungeid peeti tegevusaasta jooksul 72. Komisjoni tööst võtsid osa J. V. Veski, E. Tender, H. Sepp ja sekretärina L. Vilmre. Genealoogia oskussõnade loomisel ja redigeerimisel töötas kaasa A. Oinas. Tööde peaarõhk mõeldud tegevusaastal langes varemali aastail loodud ja üksiksedelitele kantud oskussõnade kontrollimisele, süstematiseerimisele ja kartoteegi koostamisele, kusjuures tuli sõnade valimikku mitmel alal (näit. majandusteadus, õigusteadus jne.) täiendada. Uusi oskussõnu loodi järgmistel aladel: majandusteadus ca 300 sõna, fortifikatsioon ca 200, Vene paleograafia ca 50, genealoogia ca 50, Vene ajalugu (XIX sajand) ca 250 ja mitmesugustel aladel kokku ca 150 sõna; seega kokku loodi ca 1000 uut oskussõna. Teisel

lugemisel vaadati läbi järgmised ajaloo abiteadused: numismaatika, fortifikatsioon, relvastus, väevarustus, sõjandus, sfragistika, diplo-
maatika, genealoogia ja Vene ajalugu. Käsikirja teine lugemine
lõpeb loodefavasti varsti, mille järel on võimalik asuda juba teose
trükkimisele.

Selts võttis osa ajalooliste teaduste rahvusvahelise komi-
tee Eesti osakonna, Ida-Euroopa ajaloo-seltside föderatsiooni,
„Eesti Ajaloo Kapitali“ komitee, asutis „Fenno-Ugria“, Eesti Kul-
tuuriloolise Arhiivi kolleegiumi j. t. ettevõtete tööst. 30. maist
kuni 1. juunini 1936 peeti Helsingis Soome ajaloo-teaduslikkude
organisatsioonide kutsel ja korraldusel II Soome-Eesti ajaloo-
teadlaste päev, mille eestpoolseid eeltöid ja osavõttu neist päeva-
dest juhtis ja korraldas Akadeemiline Ajaloo-Selts.

Lisaks endistele astus selts välja annete vahetusse Leni-
nigradi Materiaalse Kultuuri Ajaloo Riikliku Akadeemiaga, Poolas
Torun'is asuva Balti Instituudiga ja Vene Teaduste Akadeemia
Raamatukoguga Leningradis, saates vastu „Ajaloolist Ajakirja“.

Uusi liikmeid tuli tegevusaasta kestel juurde 2. Nimes-
tikust kustutati liikmemaksu mittetasumise pärast 4 liiget. Tegevus-
aasta lõpul oli seltsil 91 liiget.

Seltsi juhatusse kuulusid: P. Tarvel (esimees), H. Kruus
(abiesimees), M. Sorgsepp (kirjatoimetaja), R. Kleis (laekur),
H. Sepp ja E. Tender (ametita juhatuse liikmed).

Revisjonikomisjoni kuulusid: O. Liiv, J. Vasar, V. Ju-
handi, asemikkudena N. Tudeberg ja J. Madisson.

Tegevusaasta jooksul peeti 6 referaatkoosolekut, neist
1 (3. nov. 1935) koos 1905. a. seltsiga, 1 üldkoosolek ja aastakoos-
olek. Koosolekuist osavõtjate keskmine arv oli 20. — Seltsi koosole-
kuil esitati järgmised referaadid:

6. oktoobril 1935 — J. Vasar: VI Põhjamaade aja-
loolaste päev Stokholmis ja Upsalas 1935. a. sügi-
sel (ülevaade kongressil peetud tähtsamaist referaatidest ilmus
E. Blumfeldti sulest „Ajaloolises Ajakirjas“ 1936, nr. 1) ja O. Liiv:
I Põhjamaade arhivaaride-päev Stokholmis (lühike
kokkuvõte ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1935, nr. 3).

3. novembril 1935 — Vold. Juhandi: Mõisade põle-
tamise lõppjärg 1905. a. detsembris.

Mõisade põletamises 1905. a. detsembris Eestis jõudis sama
aasta kohalik revolutsiooniline sündmustik kõrgeimasse haripunkti.
Sellesse suubusid ja selles leidsid lahenduse liikumise senised olu-
lised ning ulatuslikud harud: maarahva liikumine Põhja-Eestis ja
Tallinna tööliikumine.

Eestimaa vallasaadikute kongress, algatatud Rapla tegelaste
poolt kontaktis Tallinna radikaalse intelligentsiga, oli esialgu mõel-
dud maaomavalitsuse uuendamise küsimuse arutamiseks, kuid hil-

jemini, novembri lõpuks, osalt ühenduses Tartu kongressiga, kujunes kavatsusest revolutsiooniline ettevõte. 11. detsembril tulid saadikud kokku Tallinna, kuid sõjaseaduse tõttu ei saanud pidada kongressi. Osa saadikuid ühines vabrikutöölisega ja sama päeva õhtul peeti „Volta“ vabrikus maasaadikute ja töölisesindajate salajane koosolek. Koosolek aeti laiali, ilma et ta oleks saanud langetada otsuseid, kuid ta andis tõuke tööliste maaleminekuks ja oli maategelastesse sisendanud revolutsioonivaimu.

Töölised liikusid Tallinnast maale kolmes suunas: Kohilasse, Kose kihelkonda ja Jõelähtmesse. Linlaste salgad ja kohalikud elanikud ühinesid ja tungisid mitmes suunas sisemaa poole — esialgu mõisu rüüstates ning lõhkudes, hiljemini juba ka põletades.

Üks mõisapõletajate peavoole suundus üle Rapla Lääne- ja siis Pärnumaale, kus ta likvideerus kokkupõrkel mõisnikkude kaitse-salgaga 17. dets. Teine salkade peavool läks läbi Kose, Juuru ja Türi kihelkonna Vändrasse, kuhu salk, millesse nüüd olid koon-dunud sellesse piirkonda jõudnud mõisapõletajad, saabus 17. dets. pealelõunaks. Vändras põletas mässusalk kõigepealt Uue-Vändra mõisa, ööbis ühes talus ja järgmisel päeval (18. dets.), korraldanud miitingu Vändra kiriku juures, süütas põlema Vana-Vändra mõisa. Samal päeval liikus see salk, milles oli 30—40 meest, — osa linlasi, osalt teelt kogunenud maainimesi, Pilistvere kihelkonda Viljandimaale, kus ööbis ühe metsaülema majas. 19. dets. liikuvall Kabala mõisa poole mässajate salgal tekkis Ollepa karjamõisa juures kokkupõrge mõisnikkude omakaitsega, mille tagajärjel mäs-sajad hajutati. Sellega oli ka lõpetatud mõisapõletajate tegevus.

Algul teotsesid mässulised salgad teatud programmi silmas pidades: mõisadest nõuti ainult relvi ning raha ja sunniti jätma tööd seisma, pärastpoole vallandus mässukirg — hakati lõhkuma, rüüstama, viimati ka põletama; ühes sellega muutus salkade isik-lik koosseis. Türi, Vändra ja Ollepa piirkonnas oli mässusalka-dele omane juba teatud avantüristlik iseloom.

17. novembril 1935 — H. Fischer: Jooni Hiina valit-suse suhtumisest bokserite mässusse 1899 — 1901.

Bokserite mäss oli Hiina salaühingute juhitud ja peamiselt välis-maalaste vastu sihitud liikumine Hiinas 1899—1901. Mässajad olid peamiselt talupojad. Nende õpetus omas ka müstilis-usulist ise-loomu. Mässu põhjusi oli mitu, milledest tähtsaimad olid: 1) tege-lik Hiina jagamine ja ekspluateerimine välisriikide poolt 1895.—1899. a. ja 2) viljaikaldus 1898—1899. Mäss levis üle kogu Põhja-Hiina. Tapeti mitu sada välismaalast ja umbes 30 000 risti-tud hiinlast. Surmati ka Saksa saadik Ketteler ja piirati saatkondi Pekingis. Saatkondade vabastamiseks saadeti kohale mitmete riikide sõjaväed, kes löid mässajaid ja valitsusvägesid (valitsus oli asunud mässajate poole). Kui mäss lõpuks julmalt maha suruti

siis Hiina pidi andma mitut liiki hüvitusi ja välisriikide mõju kasvav veelgi.

Hiina valitsuse faktiliseks kehistajaks oli neil aegadel lesk keisrinna Tzu-Hsi, kes omas erakordset mõistust, auahrust ja võimu- iha, kuid ka kunsti-kalduvusi ja suuri teaduslikke huve. Tema suhtumine bokserite mässu oli kolmesugune: esiteks kahtlev ja äraootav, siis boksereid pooldav ja lõpuks bokserite tegevuse vastane. Valitsuse suhtumist algperioodil võib iseloomustada sõbraliku erapooletusena. Protestiti küll sõnadega bokserite tegevuse vastu, aga tegudeni ei mindud nähtavasti niikaua, kui ei rikutud avalikku korda ja rahu. Kuid mäss levis, korrariikumised sagesid ja kordahoidvad valitsuse väed said isegi lüüa. Riigimehed ja rahvas jagunesid kaheks — bokserite pooldajaks ja vastaseiks. Valitsus ei julgenud enam teotseda mässajate vastu ja tunnistas end siis nendega solidaarseks. Mäss levis nüüd kohutava kiirusega. Kui aga tulid lüüasaamised, siis muutis valitsus uuesti kurssi; välismaalastega astuti läbirääkimistesse ja tehti nendega rahu. Bokserid jäid saatuse hoolde. Rea tähtsamaid oli Hiina valitsus sunnitud välisriikide nõudel vangī heitma, surma mõistma, degradeerima jne. Need valitsuse bokserite mässu suhtumise eriperioodid on seletatavad Tzu-Hsi oportunistlik-realistliku poliitikaga. Arvestades jõu-vahekordi üritati ümberorienteerumine enam-vähem õigel ajal, mistõttu ära jäid ka suuremad segadused. Tzu-Hsi suhtumise printsibiiks näib olnud olevat omakasupüüd, mida ta sidus riigikasuga ja millega on seletatavad ta bokserite mässu suhtumise erijärgud.

2. veebruaril 1936 — P. Tarvel: Meistrite ja sellide vahekorras Tartus XVIII sajandi lõpul (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1935, nr. 4).

1. märtsil 1936 — J. Kaplinski: Poola ajaloo teaduse arenemise peamomente.

Poola ajaloo teadus on tihedalt seotud Poola rahva ajaloolise arenguga. Ajaloo teadus praeguse aja mõiste järgi arenes Poolas küll alles XVIII s. lõpul ja XIX s. alul, ajal, mil Poola kaotas oma iseseisvuse. Kuid ajalooline traditsioon Poolas on õieti sama vana kui kogu Poola kultuur.

Poola ajaloo teadus, nagu teistegi riikide oma, algas kroonikatega. Esimene kroonika on kirjutatud kellegi Gallus'e poolt ja ilmus ladina keeles XII s. Ka XIII ja XIV s. kroonikad on oma iseloomult sarnased teistelegi Lääne-Euroopa kroonikatele. Uut vaimu leiame juba Jan Dlugosz'i ladinakeelses ajaloo (XV s.). Dlugosz'i „Historia's“ on märgata juba renessansiaja vaimu, mis avaldub peamiselt vormis. Eeskujuks võtab ta Titus Liviust ja teisi Rooma ajaloolasi. Dlugosz'i ajalugu jäi mitme sajandi jooksul musterajalooks Poolas. XVI sajandist võiks nimetada Bielski krooni-

kaid, mis on kirjutatud juba poola keeles. XVII sajand, aeg füüsi-
raskeid poliitilisi sündmusi Poolale, ei anna ajalooteaduse alal-
tunnistust mingist progressist. XVIII sajand, kultuurilise uuesti-
sünni aeg, toob enesega kaasa ka uuenduse ajalooteaduses. Sel ajal töö-
tab Poola teadusliku ajaloo isa A. Naruszcwicz (1733—1796), kes esime-
sena oskas kasutada allikaid kriitiliselt ja esimesena pööras tähele-
panu ka rahva sisemisele ajaloole. Paljud Naruszcwicz'i järglased
töötasid samas vaimus.

Poola ajalooteaduse viis lääne-euroopalikule tasemele Joachim
Lelewel (1786—1861). Lelewel rajas kogu oma süsteemi kindlaile
ideedele. Ta seadis Poola rahvale teatud dogma ja eeskuju. Selleks
dogmaks oli ühiskondlik ja poliitiline vabadus. Leleweli vaa-
detest Poola mineviku kohta tehti järeldus, et Poola pole süüdi
oma hukkumises.

Peale raskete ajalooliste vintsutuste XIX sajandil Poola ühis-
kond kaotas usu endisesse ajalooteadusse. Ajaloolased asusid nüüd
töö juurde teisest seisukohast, nimelt faktide uurimisest. See
uurimisviis nõudis aga hästi arenenud teaduslikku aparati, mis
aga Poolas puudus peale 1831. a. Tõukeks, mis tegi võimalikuks
uue ajaloolise kooli tekkimise, oli Austria valitsuse poolt antud luba
Poola ülikoolide uuestiavamiseks Krakovis ja Lvovis. Krakovi
kooli tähtsamaiks rajajaiks ja esindajaiks on Szuyjski ja Kalinka.
Krakovi kool nõudis, et mitte mingisugused kõrvalsihid ei tohi põh-
justada ega lubada ajaloolise töö moonutamist. See uus revisionist-
lik suund oma valju kriitika ja pessimismiga kestis peaaegu Maa-
ilmasõjani, kutsudes varsti välja reaktsooni.

Poola riikliku iseseisvuse saavutamine pani revideerima kõiki
neid ideid, mis pärinesid varasemast ajast. Ajaloo ideed ei saanud
jääda puutumatuks, seda enam, et lõpuks olid teostunud need sood-
sad tingimused, mis võimaldasid asumist praegusele normaalsele
teaduslikule tööle.

Samal koosolekul — L. Leesment: Esimese eesti
purjelaeva sõit üle Atlandi (ilmus „Ajaloolises Ajakir-
jas“ 1936, nr. 1).

15. märtsil 1936 — H. Rebane: Vaatlusi rahvaarvu
liikumisest Rannu kihelkonna minevikus.

Rannu kihelkonna rahvaarvu liikumise üldkäigus on selgesti
märgatavad teatavad tõusu ja mõõna, s. o. juurdekasvu ja
kahanevuse aegade vaheldumised. Ajaliseks lähtekohaks, kust
alates võimaldub üksikasjalisem ja mitmekülgsem rahvaarvu liiku-
mise jälgimine selles kihelkonnas, on XVI sajandi viimane veerand
(alates 1582). Kuni XIX sajandi viimase veerandini võib ajalisel-
t märkida järgmisi tõususi ja mõõnasi: I 1582—1613 (mõõn),
II 1614—1694 (tõus), III 1695—1716 (mõõn), IV 1717—1769 (tõus),

V 1770—1816 (mõõn), VI 1817—1836 (tõus), VII 1837—ca 1870 (mõõn), VIII ca 1870—1882 (tõus).

Viimast tõusuperioodi võib pidada enam-vähem jätkuvaks kuni Maailmasõjani. Sealt alates kuni viimaste aegadeeni esineb jälle langus.

Põhjusteks, millest tingitud seesugused kõikumised, olid esiteks sündmustikulised asjaolud (sõjad, nälg ja taudid), teiseks looduslikust ja kolmandaks mehaanilisest liikumisest põhjustatud asjaolud, näiteks ajutised suure suremuse ja sündimuse languse esinemised, sisse- ja väljarändamised eriti XIX s. jne. Üksikasjalisem asustuse liikumise analüüs lubab järeldada, et XVII s. kasvas rahvaarv pärast suurimat madalseisu a. 1613 (20 peret mõnekümne hingega) nii loodusliku kui ka mehaanilise liikumise tõttu. XVII s. lõpuks oli asustus tihenened 1638. aastaga võrreldes viiekordseks, 1613. aastaga võrreldes aga 75—100 kordseks (umbes 1600—2000 hinge). Kui palju ohvreid nõudis 1695.—97. aasta nälja-aeg, pole teada. Põhjasõja ja 1710. a. suure katku vintsutustest pääses Rannu kihelkond suhteliselt kaunis hästi, kaotades enne-sõjaaegsest rahvastikust umbes poole või halvemal juhul ligemale $\frac{2}{3}$.

Väärrib märkimist, et kuni XIX s. teise pooleni pole perekonnad just eriti lasterikkad. Sagedaim laste arv perekondades on sellal 1—3, harvemini 4—5, üle selle üsna harva. Seletatav on see nähe ühelt poolt kindlasti laste suure suremusega päris- ja teoorjuseaegseis ebasoodsais oludes.

Rahvastiku sotsiaalse koostise jälgimine võimaldub üksikasjalisemalt alles XVIII s. keskelt alates. Varemast ajast teame ainult 1627. a. kohta pererahva ja sulasrahva arvulist vahet, kus esimesi oli 92,8%, teisi 7,2%. XVIII s. koostub rahvastik siin enamikus vakutalunikest ja sulaseist, kellele lisandub harva mõni vabadik. Alates 1758. a. võime jälgida sotsiaalse koostise aegajalist muutumist, kusjuures kasvab sulaste ja vabadikkude arv. 1872. a. oli näiteks pererahvast 41—69%, sulaseid 17—37%, vabadikke 21—24%, ja 1858. a. — pererahvast 33,5%, sulaseid ja vabadikke kokku 66,5% (Tamme mõisas).

Üksikute kihtide sotsiaalse tõusu ja languse jälgimine ei paku mingit kindlailmelisemat pilti. Alates 1804. a. agraarreformidega kasvab sulaste kiht vabadikkude arvel — nagu seaduseandjad seda soovisidki. Mõned sulased ja vahest vabadikudki tõusevad talupere-meesteks, mõned peremehed degradeeruvad sulasteks ja vabadikkudeks. See liikumine ei oma kuni XIX sajandi teise veerandini kuigi silmapaistvat ilmet.

XVIII s. teisel poolel alanud rahvaarvu kahanemine mõjus esijoones destrueerivalt eeskätt just tööjõulise rahvastiku arvule. Tõõ-

käte arv vähenes tunduvalt, mida omakorda vähendas veel nekrotite arv vähemalt 5—10% ulatuses.

Mis puutub lähemalt rahvastiku mehaanilisse liikumisse, siis võib siin märkida kaht liiki: 1) sisse- ja väljarändamist, 2) siseliikumist. Ühtlasi võib panna tähele, et juurdevool lähtub peamiselt lääne poolt, äravool suundub aga peamiselt ida poole, vähemal määral ka lõunasse. Sisserändamist esineb rohkesti juba XVIII s. esimesel poolel maa faasasustamise puhul suurte sõdade järel. Sise-liikumine on eriti märgatav XIX s. taludeostu ajal.

29. märtsil — P. Haliste: Gustav Glotz (1862—1935) ja P. Tarvel: Henri Pirenne'i ajaloo teaduslikust tegevusest (ilmusid „Ajaloolises Ajakirjas“ 1936, nr. 1).

3. mail — O. Liiv: Tartu ülikooli kuraator Craffströmi päritolu ja tegevus (ilmus „Eesti Kirjanduses“ 1936, nr. 4).

M. Sorgsepp.

Teised Eesti-Soome ajaloolaste päevad

Helsingis 30. V — 1. VI 1936.

Eesti ja Soome ajaloolaste kokkutulekutega tehti algust kevadel 1933, millal Tartus peeti esimesi Eesti-Soome ajaloolaste päevi. Tookordse koosoleku tegelikud tulemused osutusid mõlemale koosolekust osavõtnud poolele nii viljavaks, et otsustati jätkata selliseid kokkutulekuid kindlate vaheaegade järel ka tulevikus. Laiali minnes suvistel 1933, avaldati lootust, et järgmine kokkutulek võiks toimuda lahe teisel kaldal kevadel 1935. Mitmesuguste asjaolude tõttu, mis sidusid soome ajaloolasi teisel, lükkus kavatsatud kokkutulek ühe aasta võrra edasi ja tuli toime Helsingis suvistepühil 1936.

Seekordsete ajaloolaste päevade tegelikkudeks korraldajateks olid kõik tähtsamad Soome ajaloo teaduslikud organisatsioonid: Suomen Historiallinen Seura, Suomen Kirkohistoriallinen Seura, Turun Historiallinen Yhdistys ja Historiallinen Yhdistys. Loendatud organisatsioonide nimel ilmus soome ajaloolaste häälekandjas — Historiallinen Aikakauskirja 1936, nr. 1-s üldine kutse teistele Eesti-Soome ajaloolaste päevadele Helsingis. Kongressi päevakava oli korraldajate poolt koostatud arvestusega, et osavõtjail eestlasil jätkuks töökoosolekute kõrval võimalikult rohkelt aega ajaloo teaduslikku uurimistööd soodustavate ja teiste kultuuriliselt tähtsate asutistega tutvumiseks ja isiklike tutvussidemete sõlmimiseks. Arvestades sellega oli töökavas ainult neli ettekannet: kaks soomlastelt, kaks eestlastelt.

Eestis korraldas päevadest osavõtmist Akadeemiline Ajaloo-Selts, kes valis selleks erilise korraldava toimkonna koosseisus prof. Tarvel, mag. R. Kleis ja mag. E. Blumfeldt. Toimikond pöördus üleskutsetega võtta osa ajaloolaste päevadest Helsingis kõigi meie ajaloolaste, mitme asutise ja kõigi eesti gümnaasiumide ajaloo-õpetajate poole. Eriti suuri tagajärgi neil üleskutseil polnud, provints ei reageerinud neile üldse mitte. — Laupäeval, 30. mail Tallinnast laevaga välja sõites, oli laeval 25 ajaloolaste päevadele sõitjat, nende hulgas 5 tallinlast ja kõik teised tartlasted. Soomes liitus selle arvuga üks juba varemini Helsingis olev eestlane, nii et kongressist osavõtjate eestlaste koguarv tõusis 26-le, kuna soomlasi oli kongressil 61.

30. mai õhtul korraldati päevadest osavõtjatele vastuvõtu-õhtueine Üliõpilasmaja muusikasaalis, kus eestlastele lausus tervitus-sõnu prof. A. R. Cederberg, millele eestlaste poolt vastas prof. P. Tarvel. Õhtueine, mille kestes veel korduvalt sõna võeti ja vanu tutvus- ning sõprussidemeid värskendati või uusi sidemeid loodi, möödus sõbralikus meeleolus ja lõppes alles kella lähenedes kesköötunnile.

Pühapäeval, 31. mail kell 9.30 avas prof. A. R. Cederberg Säätetalos II Eesti-Soome ajaloolaste päevad. Avakõnes peatus prof. A. R. Cederberg eesti ajalooeaduse tippsaavutistel, märkis ära selle suure edu, mida lühikese aja jooksul siin on saavutatud, ja vihjas ka sellele, millises ulatuses need saavutised on kasuks ka Soome ajalooeadusele.

Koosoleku juhatajaks valiti prof. A. R. Cederberg ja prof. P. Tarvel, sekretärideks dr. H. Varis ja mag. E. Blumfeldt.

Sellele järgnes prof. V. Voionmaa ettekanne Eestiläisiä vaikutuksia Suomessa vanhemmalla keskiajalla (Eesti mõjusid Soomes vanemal keskajal). Teisena kõneles kongressi esimesel tööpäeval dr. O. Liiv teemal Eestlaste siirdumisest Soome XVIII sajandil.

Kongressi teisel tööpäeval, s. o. 1. juunil kõneles dotsent A. Korhonen teemal Baltilaisista läänityksistä Suomessa 1600-luvun alkupuolella (Baltlaste läänid ja donatsioonid Soomes XVII sajandi alul) ja dotsent J. Vasar teemal Soome asustusest Eestis XVII sajandil ja XVIII sajandi alul.

Nagu näeme, käsitlesid kõik kõnelejad alasid ja probleeme, milledest on huvitatud mõlema maa ajaloolased. Vaadeldi eesti ja soome ajalooeaduse n. ö. ühisprobleeme. Ettekannete jälgimine oli märksa kergendatud selle tõiga kaudu, et korraldajad olid ettenägelikult avaldanud trükis ettekannete resümeed (eestlaste ettekanded soome keeles ja soomlaste omad eesti keeles), mida jagati osavõtjatele. Siinkohal pole vajadust peatuda soomlaste ette-

kannetel, sest viimased on avaldatud „Ajaloolise Ajakirja“ käesolevas numbris *in extenso*. Peatume seepärast siin lühisõnaliselt ainult eestlaste poolt esitatud ettekannetel.

Dr. O. Liiv rõhutas omas ettekandes, et eesti talupoegade siirdumine üle lahe Soome on igivana nähe, mida on põhjustanud nii poliitilised, õiguslikud kui ka majanduslikud tegurid. Esinedes juba XVII sajandil, muutus talurahva siirdumine Soome hulgaliseks sinna pagemiseks XVIII sajandil. Selle tinginud esijoones just poliitilis-sotsiaalsed põhjused. Vene võimu tulek maale tähendas lõppu Rootsi aja lõpul talupoja kasuks antud seadusandlusele. Aadel sai tagasi kõik oma endised eesõigused ja redutseeritud mõisad, talupoeg anti ulatuslikumalt kui kunagi varemini mõisnikkude meelevalle alla. Tulemuseks oli talurahva õigusliku ja sotsiaalse olukorra halvenemine, suur teo- ja koormismäärade tõus ning sellest johtuv talurahva ääretu vaesumine ja majanduslik allakäik. Et pääseda raskustest, jätsid talupojad maha oma senised elukohad ja siirdusid teisale. Sisemaine pagemine tavaliselt ei kergendanud olukorda, sest olud olid enam-vähem ühesugused kõigis mõisades. Palju tõotavam pidi olema pagemine välismaale, eriti Soome, kus teati talupoegade õiguslik ja majanduslik elutase olevat võrratult parem kui kodumaal. Selle teadmise ja lootuste tagajärjel neist paremustest osa saada siirduski Põhja-Eesti rannaladelt üsna rohkesti talupoegi Soome. Eriti intensiivseks kujunes see pagemisliikumine Rootsi-Vene sõja ajal 1788–1790, millal talurahvale oli pearaha näol lisatud uus koormis. Et seda pagemist kuidagi pidurdada, nõudis Katariina II mõisnikelt talupoegade paremat kohtlemist. Ühtlasi paigutati rannikule sõjaväeline valve ja võeti tarvitusele veel teisi tõkke- ja tõrjevahendeid. Ent need vahendid ei suutnud lõpetada põgenemist. Juba üksi Malla mõisast pages talvel 1788/89 111 hinge Soome. Hulgaliselt lahkus neid kõigist rannakihelkondadest. Pagulasi abistasid Tütar- ja Suursaare soomlased, Rootsi lootsilaevad jne. Siirdujaile tuli abiks just see, et nimetatud saarte ja samuti Lõuna-Soome ranniku elanikud olid sageli sugulussidemeis Viru ranniku asukatega. XVIII sajandi alguses oli tulnud Soomest üsna arvukalt asukaid Viru rannikule. Osalt olid nad sajandi teiseks pooleks küll juba eestistunud või eestistumas, kuid neil oli siiski säilinud perekondlikke sidemeid endise kodurannaga, millised kasustati ära nüüd. Kui ulatuslikuks eestlaste asustus kujunes Soomes, seda peaks selgitama soomepoolne uurimus.

Dots. J. Vasara ettekanne käsitles just vastusuunalist asustusprotsessi — soomlaste siirdumist Eestisse. Konstateerinud esijoones seda õiguslikku ja sotsiaalset erinevust, milles eestlased ja soomlased elasid alates hiliskeskajast, näitas autor arvude varal, kui soodsaid asumisvõimalusi pakkus Eesti XVII sajandi alguses,

millal siin kuni 76% kõigist taludest olid asustamata, söötis. Seda asumisvõimalust kasustasid üsna hulgaliselt ka soomlased. Vasara arvates põhjustas soomlasi siirdumisele esijoones raske sõjaväes teenimise kohustus, mis end järjest valusamini andis soome talupoegadele tunda Rootsi suurusajastu rohkete sõdade tõttu, millal kasvas ka talupojal lasuv majanduslik surve. Eesti talupojad olid sõjaväeteenistuskohustusest vabad, ja siirdudes siia, lootsid saada selle vabaduse osaliseks ka soomlased. 1637.—38. a. teostatud revisjoni andmete põhjal arvab V. võivat väita, et Harjus oli siis umbes 12%, Virus 15—18%, Järvas ja Läänes aga 3—4% kõigist asukaist soomlased. Lõuna-Eestis oli soomlaste osatähtsus maa taasasustamisel hoopis väiksem, neid leidis siin üksikperedena laiali siin ja seal üle kogu maa. Suurima asustuskeskuse moodustas Põltsamaa ümbrus, kus oli 191 soome perekonda ligemale 1000 hingega. Selle asustuskeskuse tekkelugu on aga teissugune, kui P.-Eesti soome asustuste oma. Siinsetest asukatest oli osa asunud laialipil-latult Lõuna-Eesti põhjaosadesse. juba ajavahemikul 1621—1640. Põltsamaa ümbrusse koondati nad ja lisa tuli veel teisalt nähtavasti sooviga luua sinna suurem sõjaväeteenistuskohuslik asustuskeskus.

Rootsi valitsus huvitus Eestisse asunud soomlastest juba varakult ja astus samme, mis pidid vältima soomlaste sattumise mõisnikkude meelevalda alla ja nende muutmise sõlmlasteks. Ent neile püüetele vaatamata assimileerusid soomlased varsti uue keskkonnaga niihästi rahvuslikult kui ka sotsiaalselt. 1630-ndate aastate teisel poolel paisus soomlaste Eestisse asumine nii hulgaliseks, et see tekitas valitsusringkonnis tõsist muret sõjaväeteenistuskohuslikkude meeste arvu vähenemise suhtes Soome üksikutes osades. Et liikumist pidurdada, võeti tarvitusele karme survevahendeid, mille tulemused aga olid üsna väikesed. Kui XVII saj. lõpul Eestis enam ei leidunud tühja maad, vaibus liikumine iseenesest, elustus aga uuesti XVIII sajandi alul, kui Põhjasõja tagajärjel maal rohkesti leidis tühje talusid.

Ajaloolaste päeva töökoosolekud lõppesid prof. P. Tarveli kõnega, milles rõhutati sisulist erinevust teistel ajaloolaste päevadel peetud ettekannetes, võrreldes nende ettekannetega, mis peeti kolme aasta eest Tartus ja missugused olid peamiselt tutvustavat laadi. Edasi rõhutas kõneleja päevade viljavat mõju nii Soome kui Eesti ajalooeaduslikule uurimustööle ja lõpetas päevade ametliku osa, lausudes soomlastele tere tulemast kolmandaile Eesti-Soome ajaloolaste päevadele Eestis.

Töökoosolekute vaheajal tutvustati päevadest osavõtjaid Helsingi ülikooli raamatukoguga, kus seletusi andis raamatukoguhooldja dr. L. Tudeer. Soome Riigiarhiivi ja selle kogudega tutvuti riigiarhiivaar prof. K. Blomstedt'i juhatusel. Pühapäeval, 30. mail kor-

raldati ajaloolaste päevadest osavõtjaile autobussidel väljasõit Seurasaare vabaõhumuuseumi, kus tutvuti soome talurahva ehitus- ja elamukultuuriga. Samas oli korraldatud osavõtjaile Helsingi linna poolt kohvilaud.

Ajaloolaste päevade tegelikuks lõpukoosolekuks kujunes õhtusöök Särkkäsaares 1. juuni õhtul. Lauas istudes lausuti siin viimaseid tunnustus-, tänu- ja sõprussõnu, milles heideti põgusaid pilke tagasi minevikule ja juba tehtud tööle, ja ühtlasi avaldati ka tulevase koostöö lootusi ja võimalusi. Puhuti näisid need sõnad tulevat täiest südamest. Soome-poolseteks sõnavõtjateks olid siin prof. A. R. Cederberg, prof. J. Jaakkola, prof. E. Juva, prof. K. Blomstedt, dots. A. Korhonen ja dots. H. Varis. Eestlaste poolt võtsid sõna prof. H. Kruus, prof. P. Tarvel ja dots. J. Vasar.

Isiklike ja huvirühmituslike sidemete sõlmimine vennasrahvaste ajaloolaste vahel võib mõjustada ajalooteaduslikku uurimistööd ainult edastavalt. Seepärast taotleti seda ka Helsingis. Nii korraldati Soome ülikoolide õppejõudude-ajaloolaste poolt vastuvõtt oma eesti kolleegidele Kämppe'i, kus sundimatul ja mitteametlikul kujul kaaluti ja arutati mitmesuguseid akadeemilise õppetöö ja selle korraldusega seoses olevaid küsimusi. 31. mai õhtul korraldasid Soome arhiivimehed samasuguse koosviibimise oma eesti kolleegidega „Torni“-nimelises lokaalis, kus sõbralikult koos istudes arutati oma kutsealaga seotud küsimusi.

Heites tagasi pilgu suvistepühade tööle Helsingis, võib nentida ainult teiste Eesti-Soome ajaloolaste päevade täielikku õnnestumist. Päeval valitses üldiselt tõsine töömeeleolu, kuigi rõhutati parajas ulatuses ka pidulikkust; pearõhk langes siiski koostöö arendamisele ja see seati sihtjooneks ka tulevaste ajaloolaste päevade suhtes, mida otsustati kindlasti jätkata.

E. Blumfeldt.

Varia.

Eurasia Septentrionalis Antiqua (=ESA) X. Helsinki 1936. IV + 275 lk. + 1 tahv. A. M. Tallgreni poolt toimetatava ajakirja ESA viimane köide on pühendatud k. a. augustis Oslos peetud II rahvusvahelisele arheoloogia kongressile. Nagu selgub vastavast pühendusest, sisaldab köide eriti kongressi puhul paar kirjutist, mis käsitlevad idamaiseid kogusid Skandinaavia muuseumides — G. Ekholm, Orientalische Glassgefäße in Skandinavien (lk. 61—72), St. Przeworski, Altorientalische Altertümer in skandinavischen Sammlungen (lk. 73—128) — ja A. M. Tallgreni enda sulest pikema ülevaate Soome muinasa uurimise ajaloost: Geschichte der antiquarischen Forschung in Finnland (lk. 199—261). Viimane töö, mis on kirjutatud autorile omases elavas stiilis ja rikkalikult illustreeritud, annab kujuka pildi muinasteaduse, selle eri ajajärkudel üles

kerkivate probleemide ja nende käsitlusmeetodite arengust Soomes vaadatud laias perspektiivis Soome üldise kultuurajaloo ja rahvusvahelise muinasaastamise ajaloo taustal. Kirjutise lõppu on lisatud biograafilisi andmeid soome muinasaastajate kohta.

Üldiselt on umbes pooled artiklid A. M. Tallgreni enda sulest. Kõite eesotsas on soojades sõnades kirjutatud ESA endise kaastöötajaja, dr. I. Mannise nekroloog. Juurde lisatud A. Hirsjärvi koostatud I. Mannise tööde bibliograafia kõneleb oma 179 numbriga selget keelt selle liiga vara elust lahkunud uurija töö produktiivsusest.

Üks huvitavamaid kirjutisi on A. M. Tallgreni metoodiline artikkel „Sur la méthode de l'archéologie préhistorique“ (lk. 16—24). Autor astub siin välja formalistliku, üksikuid tüüpe ja nende arengut käsitleva, loodusteadusest üle võetud meetodi vastu, ja nõuab selle asemel arheoloogia käsitlemist ajaloolise ja sotsioloogilise teadusena. Praeguse meetodi nõrkuseks on tegeliku elu mitmekesisuse — nagu näiteks eri kultuurastmete kõrvuti esinemise võimaluse — ignoreerimine ja etnilise momendi ülehindamine kultuurirühmade eritlemisel. Tallgren tõendab, et ainelise kultuuri erinevused on seletatavad kõigepealt majanduslikkude ja sotsiaalsete oludega, milliseid uurimisel tulekski tõsta esikohale, nagu seda viimasel ajal ongi mõnel pool hakatud tegema (näiteina nimetatakse m. s. A. W. Brøggeri töid Norras ja H. Moora töid Eestis). Täiesti eitavalt suhtub Tallgren tendentsmuinasteaduse, nagu see õitseb praegu Vene- ja Saksamaal.

Selle uue meetodi rakendabki A. M. Tallgren ühes oma teises kirjutises: „Problems concerning the Central-Russian Gorodishche Civilisation“ (lk. 171—185). Gorodištše kultuuri (umb. a. 800 e. Kr. — 700 p. Kr.) tekkimist tsentrumiga Volga ülemjooksul ja Oka-Kljazma jõgedel enne siin valitsenud kiviaja kultuuri asemele seletab Tallgren majanduslikkude olude muutumisega, nimelt sellega, et varemini veeäärseil liivaluuteil asuv poolrändav rahvas siirdus nüüd kõrgematele kallastele ja läks üle karjapidamisele ja primitiivsele põllumajandusele, mille kõrval ka jahindus säilitas tähtsa osa. Külluses saadav luumaterjal tõrjuski välja kivi tarvitamise riistadeks. Samal ajal idapool, Kaama, Vetluga ja Vjatka jõel õitsev kõrgem hiilis-pronksiaegne ja vara-rauaaegne kultuur on seletatav metalli olemasoluga ja sellest tingitud elava läbikäimisega lõuna-vene stepialadega. Tallgren teeb kindlaks ka selle kultuuri ekspansiooni jälgi arktilistel aladel. Rida metoodilisi üksikasju, millistel siin aga pole võimalik peatuda, annavad sellele kirjutisele eri-ilme — nagu näiteks püüe leidude esinemise järele kindlaks teha perifeersete alade ekspluateerimisiisi tsentrumi poolt jne.

Edasi annab Tallgren pikema ülevaate uematest uurimustest Vene-maal: „Archaeological Studies in Soviet Russia“ (lk. 129—170). Järgneb veel rida arvustisi ja lühemaid ülevaateid (lk. 262—274), m. s. viimasel ajal Eestis tehtud tödest (lk. 270—273).

Teiste autorite kirjutistest on meie seisukohalt kõige huvitavam lätlase Ed. Šturmsi artikkel „Zur Vorgeschichte der Liven“ (lk. 25—53). Autor püüab tõendada, et liivlased, keda leiame XI sajandist alates Väina ja Koiva jõel, on asunud sinna 1000. a. paigu (vähemal määral ka hiljemini) Põhja-Kuramaalt, kus nad elasid rooma rauaajast peale. Neile Põhja-Kuramaa liivlastele pidavat kuuluma viimasel ajal seal avastatud rooma rauaaja kivilalmel, millest keskmisel rauaajal olla välja arenenud kividest laotatud kääpad ja paralleelvormina muldkääpad. Kuna viimaste tarvitamine lõpeb 1000. a. paigu p. Kr. ja umbes samal ajal hakkab tekima ehituse poolest enam-vähem sarnanevaid (olguigi osalt erinevate leidudega) kääpaid Koiva jõel, siis autor teebki järelduse, et osa liivlasi on

siirdunud Kuramaalt sinna, taganedes Lõuna-Kuramaalt põhja poole peale-
tungivate kurelaste eest. Probleemi ülestõstmine ja lahendamise katse
väärib kahtlemata tähelepanu, olgugi et terve teooria tundub esialgu teata-
val määral konstrueerituna, eriti mis puutub kääbaste arengusse kivikalme-
test Kuramaal. Kuid autor nimetab ka ise, et küsimuse lõplik lahenda-
mine vajab veel palju uut materjali.

Sisukas ESA X köide sisaldab veel kirjutisi: A. Salmony, An un-
known Scythian Find in Novoherkassk (lk. 54—60), ja A. Rieth, Anfänge
und Entwicklung der Tauschieretechnik (lk. 186—198), millest aga kui meist
kaugematest aladest võime siin mööda minna.

M. S.

Stokholmis 1935. a. lõpul ilmunud Wilhelm Tham'i väitekiri
„Axel Oxenstierna. Hans ungdom och verksamhet
intill år 1612“ (XXXIV + 323 lk.) sisaldab mitmes suhtes uudseid
huvitavaid andmeid selle Rootsi silmapaistvama riigimehe varasema aja
tegevuse kohta idapoliitika suhtes, kus ta korduvalt puutub kokku ka
Eestimaa olukordade arenemisega. Ses mõttes väärib erilist tähelepanu
peatükk „Beskickningresan till Reval 1609“ (lk. 174—198), kus autor
rohkel määral kasutab selle kohta käivat uuemat kirjandust ja ka Eesti
arhiiviainestikku. Autor oma teose juures on kasutanud ka Riigi Keskarhiivi,
Tartu Ülikooli Raamatukogu, Tallinna ja Narva linnaarhiivide
materjale.

Teine tõsist tähelepanu vääriv teos ilmus Carl von Rosen'i poolt,
pealkirja all „Bidrag till kännedom om de handelser som
närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall“, I—II, Stockholm 1936
(XVIII + 315 + VI + 252 lk.), rohkete kaartide ja
plaanidega, mis täiendab märksa Sjögreni ja teiste uurimusi ja sisaldab
üksikasjalisi ja väga rikkale senitundmata arhiivmaterjalile põhinevaid
vaatlusi Põhjasõja sündmuste kohta 1701.—1704. a. Teose teises osas
käsitleb autor pea terves ulatuses Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kaitsepro-
bleeme. Autor on kasutanud, kuigi õige puudulikult, ka Riigi Keskarhiivi
ainestikku Tartus, seda rikkalikumalt aga Rootsi Riigiarhiivi, Sõjaarhiivi,
Kuningliku Raamatukogu, Upsala ja Lundi Ülikooli Raamatukogu, Lin-
köpingi stiftiraamatukogu, Ericsoni, Engsö arhiive, Spenska brefsam-
lingen i Högas, Soome ja Taani Riigiarhiivide, Prantsuse välisministeeriumi
arhiivi, Preisi salajase riigiarhiivi ja Dresdeni Peaarhiivi materjale ning
rikkalikult kirjandust, milles aga meie uuem asjakohane ajalookirjandus
täielikult puudub.

Autoril on korda läinud tuua ajastusse rohkesti uut valgustust, ja
seda peamiselt rikkaliku arhiiviainese senitundmata andmete avaldamise
kaudu. Ses mõttes mainigem teise köite teises osas peatükke I kuni VII
ja XII kuni XIV.

O. L.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnas väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), V. Ernits, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), R. Indreko, dr. P. Johansen, R. Kenkmaa, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, dots. A. Koort, dr. A. Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, dots. L. Leesment, M. Lepik, dr. O. Liiv, F. Linnus, L. Loone (Rebane), N. Loone (Treumuth), L. Mark, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Ninevet, A. Oinas, prof. H. Oidekop, K. A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksoo, prof. K. Ramul, G. Rauch, R. Rosén (Soome), M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Tavel, E. Tender, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, J. Vigrabs (Läti), K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling (Rootsi), prof. A. H. Wirkunen (Soome), prof. V. Voionmaa (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksiknumber 70 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, 1/2 lehekülg — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924.—1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927.—1935. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.